DE NIEUWE STEM

9

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK
TWAALFDE JAARGANG / SEPTEMBER 1957

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Kinderstraat 25-III, Amsterdam-Z. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.

Velperweg 143 C, Arnhem

Giro 836600

INHOUD

J. B. Charles, Het hemels wangedrag 481
J. Bronowski, Natuurwetenschap en menselijke waarden . . . 485
Oscar Timmers, Ieder het zijne 499
Max Croiset, De medeplichtigen II 508
W. Braasem, Van rijmelaars en recensenten 523
Herman van Snick, Gedichten 535
J. B. Charles, Het Westen, het Oosten, angst en defensie . . 537
Kort Bestek 541
Ex libris 543

J. B. Charles

HET HEMELS WANGEDRAG

Aan Herman Dijkstra

I

Dit gebeurde op een winternacht:
een vrouw werd opeens wakker doordat
het buiten plotseling zomer was.
Uit een verre tuin hoorde zij een pracht
van een middagtrompet met gouden klank
een oud wijsje stoten boven de macht.
Zij gleed het bed uit om door het raam dat
vermakelijk evenwicht te zien, maar wat
of wie stond daar buiten? Een man.
Hij stond in de lucht. Men denkt, op een plat?
Dan moet ik zeggen dat dat er niet was.
Hij keek omhoog, zocht de hemel af,
en zag háár niet. 't Huis ademde zacht —
dit klinkt te mooi zegt u, maar zoudt u dat
ook nog denken als u duidelijk zag
en hoorde hoe zich vloer, balk en wand
rekten en ontspanden onder het dak?

II

De koude vloer joeg haar weer in bed;
zij lag daar en vroeg zich van alles af.
Toen trok de zomer zijn gulden sporen
terug en was 't weer winter en weer nacht.
Zij dacht dikwijls de volgende dag:
is dit wel echt gebeurd? als ik goed acht
geef kan ik de trompet nog horen,
maar wie was die man op wacht? niemand
hier in de buurt heeft een duivenplat.
En dan viel haar in hoe vreemd het was
dat zij geen vogels vernomen had.
Toch moest het wel werkelijkheid zijn want
als zij er langer over nadacht
proefde zij de fijne smaak van
heel jonge groente wat altijd een vast
bewijs was dat iets echt gebeurd was.

III

Dit was het begin. Het volgende was
dat op een lezing van een vermaarde man,
een paar weken naderhand, zij begon
mee te zingen. Niet dat hij óók zong,
integendeel, geroutineerd bracht
hij ons onder de indruk; daar was
deze zelfde vrouw dus, die zacht
ingetogen begon te zingen
en de spreker te herhalen,
met een helderheid die deze miste,
of het was om hem te beschamen,
een deel van een klank achter hem aan.
Alsof hij haar in code dicteerde
en zij ontoereikende wetenschap
in een wijzer muziek transponeerde.
Het was een bescheiden geluid doch
heel zuiver, ontdaan van alles wat
er niet bij hoorde, maar toch
gebeurde het angstaanjagende.
Twee vriendinnen stonden op
en namen haar bij de arm
en leidden haar uit de zaal.

IV

Zij werden door ons allen nagekeken,
naar ik zag vooral door de spreker,
die er niet om ophield, reden
waarom ik hem bijna bewonderde
hoewel het aan mijn afkeer niets afdeed.
Ik meende te zien dat zij haar knepen,
maar men fluisterde dat zij naar een plaats
werd gebracht om watabatani te drinken.
Men zei mij ook hoe zij heette —
het heeft geen zin te zeggen hoe,
ik ben namelijk bang dat ik verkeerd doe
dit op te schrijven, want bijna zeker
zal men mij vragen hoe ik dit alles weet en
dan kan ik geen antwoord geven.

J. Bronowski

NATUURWETENSCHAP EN MENSELIJKE WAARDEN

Dit essay is in vertaling overgenomen uit het Amerikaanse weekblad „The Nation" van 29 december 1956. De inleiding van de redactie tot het artikel van Bronowski deelt mee: „Nooit tevoren in zijn een-en-negentig-jarig bestaan heeft „The Nation" praktisch een geheel nummer aan de publikatie van slechts één manuscript gewijd. Dit is een voldoende maatstaf voor de betekenis die de redacteuren aan Bronowski's „Natuurwetenschap en menselijke waarden" toekennen". Uit deze inleiding nemen wij nog enkele zinsneden over:

„De invloed van de natuurwetenschap is groter dan de som van haar inwerkingen op onze fysieke omgeving, hoe groot deze ook mogen zijn; er is ook nog de invloed op het ethisch gedrag, op menselijke waarden, op de universele en onveranderlijke behoefte van het mensdom aan waarheid, gerechtigheid, vrijheid en waardigheid". „In Bronowski's betoog is een credo inbegrepen voor een nieuw 'liberalisme' en een nieuw humanisme."

Bronowski, die in Polen is geboren, is in 1920 naar Engeland gegaan, waar hij sindsdien woont. Zijn opleiding tot wiskundige bracht hem in regeringsdienst als wetenschappelijk onderzoeker gedurende de Tweede Wereldoorlog. Als wetenschappelijk afgevaardigde bij de Britse Stafchefs van de missie naar Japan in 1945 heeft hij het klassieke Britse rapport geschreven: „De uitwerkingen van de Atoombommen op Hirosjima en Nagasaki". Thans is hij hoofd van de „Coal Research Establishment" van de „British National Coal Board". In 1956 was hij Carnegie Visiting Professor aan het Massachusetts Institute of Technology. „Natuurwetenschap en menselijke waarden" was een serie voordrachten die hij voor het M.I.T. heeft gehouden.

Bronowski als wetenschapsman is echter slechts de halve man. Hij heeft twee zeer bekend geworden boeken geschreven over literatuur: „The Poet's Defense" en „William Blake: A Man without a Mask". Hij is de schrijver van „The Face of Violence" een radio-toneelstuk, dat het eerst door de B.B.C. is uitgezonden en de Italiaanse prijs heeft gekregen voor het beste toneelstuk dat in 1950 en 1951 in Europa is uitgezonden. Ook is van zijn hand „The Common Sense of Science".

Het is ons een vreugde dit pleidooi voor onafhankelijkheid, oorspronkelijkheid, vrijheid en non-conformisme onze lezers aan te bieden in de vertaling van C. Houwaard.

I. DE SCHEPPENDE GEEST

Op een mooie novemberdag in 1945 werd ik, laat in de namiddag, afgezet op een vliegveldje in het zuiden van Japan. Vandaar zou een jeep mij over de bergen naar een schip in de haven van Nagasaki brengen. Ik kende het land in het geheel niet en had ook geen flauw idee van de af te leggen afstand. Wij vertrokken bij het vallen van de avond; het ging omhoog en weer omlaag; een tijdlang reden wij door een dicht dennebos, dat allengs overging in verspreide boomgroepen; dan liep de weg weer door een boomloze streek. Pas toen ik onverwachts de dansmuziek uit de luidsprekers van het schip hoorde, realiseerde ik mij dat wij het open land al achter ons hadden gelaten. En meteen drong het plotseling tot mij door dat wij ons reeds midden in het verwoeste Nagasaki bevonden. De schaduwen achter mij waren de puinhopen van een fabrieksgebouw, als door de hand van een reus schuin achteruit geschoven. Wat ik voor een brokkelig stuk rots had gehouden bleek een betonnen krachtcentrale te zijn waarvan het dak was ingestort. Ik kon nu ook de omtrekken onderscheiden van twee in elkaar gefrommelde gashouders; een stookhuis leek fantastisch omrankt met guirlandes van grillig verbogen buizen en stangen; verder niets dan scheefhangende telegraafpalen en een warwinkel van draden in een kale woestenij van as. Zo volkomen onverhoeds was ik op deze troosteloze chaos gestoten, dat ik even het verbijsterende gevoel had of ik ergens in een berglandschap op de maan was ontwaakt. Dat ogenblik, waarop de afschuwelijke werkelijkheid met een schok tot mij doordrong en ik besefte mij reeds te bevinden in wat eens Nagasaki was, dat staat mij, terwijl ik dit schrijf, weer even benauwend voor de geest als toen ik het metterdaad beleefde. Ik voel weer de zoele nacht, ik zie weer die groteske vormen; ik kan mij zelfs het danswijsje herinneren dat van het schip tot mij overwoei. Het was het wijsje van een song die toen, in 1945, erg populair was en die begon *Is You Is Or Is You Ain't Ma Baby?* (Ben je mijn schatje of ben je het niet?)

Op dat ogenblik werd deze verhandeling geboren. Want dat ogenblik, dat ik hier weer heb opgeroepen, was een universeel ogenblik; even onverhoeds als met deze schokkende werkelijkheid werd ik geconfronteerd met de ervaring der mensheid. Ieder van ons moet, elk op zijn wijs, op zekere avond in 1945 hebben beseft dat zijn verbeeldingskracht tegenover deze werkelijkheid was te kort geschoten. Wij

keken op en zagen de macht van datgene, waarop wij zo trots waren geweest, als een onheilspellende donderwolk boven ons hangen in het beeld van de ruïnen van Nagasaki.

Met de macht van de natuurwetenschap, ten goede of ten kwade, hebben ook anderen vóór ons geworsteld. Wij staan hier niet voor een nieuw dilemma; ons thema en onze vrees zijn beide zo oud als de werktuigen-makende beschaving zelf. Ook voorheen zijn mensen door wapens gedood; wat in Nagasaki gebeurde had alleen op grotere schaal plaats (want daar werden er 40.000 gedood door een enkele steekvlam in enkele seconden) en met bijtender ironie (want de bom ontplofte boven de grootste christelijke gemeente van Japan). Er gebeurde twaalf jaar geleden in feite niets anders dan dat onze onverschilligheid jegens de mens zich op grotere schaal demonstreerde; en als ter vergelding sprak ons geweten heel even met acute onmiddellijkheid. Laten wij, voordat deze onmiddellijkheid haar scherpte heeft verloren door een reeks per televisie aanschouwde atoombomproeven, ons er rekenschap van geven wat ons thema in werkelijkheid is: de beschaving, van aangezicht tot aangezicht geconfronteerd met haar eigen voortbrengselen. Deze voortbrengselen omvatten zowel de achterbuurten van de desolate fabriekssstad, die Nagasaki was voordat het werd gebombardeerd, als de ruïne van puin en as die de bom van deze achterbuurten maakte. En de beschaving vraagt zich van beide troosteloosheden af: *Is You Is Or Is You Ain't Ma Baby?* Ben ik verantwoordelijk of ben ik het niet?

De man, die ik in gedachten deze vraag hoor stellen, een beetje wrang en met een gevoel van schaamte, is geen natuurwetenschappelijk onderzoeker; hij is de gemiddelde beschaafde mens. Wordt de vraag gesteld? Het ligt natuurlijk meer in de lijn der dingen dat ieder beschaafd mens zal trachten de konsekwenties der beschaving van zich af te schuiven door anderen de schuld te geven. Zij, die door opvoeding, en waarschijnlijk ook voorkeur, de humaniora hebben gekozen, stellen uitsluitend de mannen der natuurwetenschap aansprakelijk, want het is wel duidelijk dat geen enkele mandarijn ooit een bom construeerde of een industrie in het leven riep. De natuurwetenschappelijke onderzoekers zeggen op hun beurt, en met een even diepe minachting, dat de classici en de verfijnde aestheten, die vlijtig praehistorische rotstekeningen bestuderen, nu wel braaf hun handen in onschuld kunnen wassen, maar wat doen zij in feite om te helpen de samenleving, welker kwalen vaker het gevolg zijn van onverschilligheid dan van dwaling, in goede banen te leiden?

Met zulke onverkwikkelijke kibbelarijen zijn wij weinig gebaat. Toen Shelley de natuurwetenschap afschilderde als een moderne Prometheus, die de wereld zou herscheppen tot het paradijs van harmonie en redelijkheid waarvan William Godwin droomde, toen zag hij de dingen helaas te simplistisch. Maar het is even ongemotiveerd alles wat er sindsdien is gebeurd een nachtmerrie te noemen. Paradijs-droom of nachtmerrie, wij zullen de werkelijkheid hebben te ervaren zoals zij is, en wij zullen het met open ogen hebben te doen. Wij leven in een wereld waarop de natuurwetenschap haar stempel heeft gedrukt, en die wereld is zowel een ondeelbaar geheel als een realiteit. Wij kunnen niet doen alsof zij ons niet aangaat.

Zo'n struisvogelpolitiek zou ons hoogste goed op het spel kunnen zetten: de menselijke inhoud van ons leven. De classicus, die de natuurwetenschap minacht, moge dan in scherts spreken, maar zijn scherts is toch niet helemaal een zaak waar wij om kunnen lachen. In de voorstelling van de natuurwetenschap als een soort trucage met bepaalde kunstgrepen, en van de natuurgeleerde als de specialist die deze kunstgrepen met verbluffende vaardigheid uitvoert — daarin ligt de wortel van dat giftige kruid, dat zo welig tiert in de beeldromans. Er is geen gevaarlijker en de mens onwaardiger doctrine dan de illusie, dat wij ons aan onze verantwoordelijkheid voor de samenleving kunnen onttrekken door de beslissingen maar over te laten aan een paar daartoe met een speciale toverkracht toegeruste natuurgeleerden. Dat is ook een droom, de droom van H. G. Wells, waarin de slanke, elegante mecaniciens met volmaakte goedaardigheid waken over een mensheid, die niets anders heeft te doen dan gelukkig te zijn. Voor Wells was dit een droom van de hemel op aarde — een moderne versie van de van zoete harpklanken doorruiste hemel van zalig nietsdoen van andere kinderlijk vromen. Maar in werkelijkheid zou de verwezenlijking van deze droom uitlopen op een slavenmaatschappij, en een huivering zou ons moeten bevangen wanneer wij een zinnig mens zich van de natuurwetenschap horen afmaken als van een zaak die hem niet aangaat. De wereld van vandaag krijgt haar gestalte en potentie van de natuurwetenschap, en de man, die meent van iedere belangstelling voor deze wetenschap te kunnen afzien, loopt met open ogen de slavernij tegemoet.

De bedoeling van dit essay is duidelijk te maken hoe de verschillende aspecten van de beschaving één enkel patroon vormen, en de schakels te laten zien die de samenleving niet slechts samenhang geven maar haar tot een levend geheel maken. In het bijzonder wens ik het

licht te laten vallen op de plaats van de natuurwetenschap in het geheel van wetten en regels, die het zedelijk en maatschappelijk gedragsschema bepalen en die, mede door de wetenschap zelve, nog dienen te worden geperfectioneerd.

Er bestaat een zekere overeenkomst tussen de scheppende werkzaamheid van de geest op het gebied van de kunst en die op het gebied van de natuurwetenschap. Men komt echter, wanneer men het woord natuurwetenschap in dit verband gebruikt, licht in de verdenking met natuurwetenschap iets anders te bedoelen dan wat de krantenkoppen er onder verstaan. Ben ik soms bezig af te dwalen naar die raadsels der Getallen-Theorie, waar Hardy zo verzot op was, of naar de wilde speculaties van astrofysici, teneinde een abstracte natuurwetenschap te kunnen proclameren die in geen enkele betrekking meer staat tot haar dagelijkse praktijk?

Dit is geenszins mijn bedoeling. Wat ik van plan ben is over de natuurwetenschap te spreken zoals zij *is*, praktisch en theoretisch. Ik zou de natuurwetenschap willen definiëren als de wetenschap, die onze kennis organiseert op een wijze, welke het ons mogelijk maakt een groter deel van de potentiële krachten der natuur te beheersen. Wat mij voor de geest staat is daarom tegelijkertijd diepzinnig en nuchter; het omvat zowel de bewegingstheorie van gassen als de telefoon en de hangbrug of medicinale tandpasta. Het erkent geen scherpe afgrenzing tussen kennis en toepassing van kennis. Er zijn natuurlijk altijd mensen die graag een zogenaamd onderscheid maken tussen zuivere en toegepaste wetenschap; en dat zijn, zonderling genoeg, meestal juist die mensen die de kunst zo onwerkelijk vinden. Voor hen beslist in laatste instantie het woord „nuttig" vóór of tegen een prestatie; en zij gebruiken dat woord dan op een wijze alsof het slechts zou kunnen betekenen datgene, waardoor iemand zich na een maaltijd verzadigd voelt.

Er is geen enkele rechtvaardiging voor aan te voeren om de praktijk van de natuurwetenschap tot bepaalde terreinen te beperken. Ongetwijfeld heeft de natuurwetenschap tot tal van nuttige uitvindingen geleid. En haar theorieën zijn vaak opgesteld door mannen, wier verbeeldingskracht in een bepaalde richting werd gestuwd door de behoeften van hun tijd. Newtons aandacht ging vanzelfsprekend uit naar de astronomie, aangezien die in zijn dagen in het middelpunt van de belangstelling stond, en wel omdat oriëntering op zee sinds lang een praktisch probleem had betekend voor de maatschappij waarin hij was geboren. Waaraan dan met enige boosaardigheid zou zijn

toe te voegen, dat de astronomie mede aanzien genoot omdat er zeer profijtelijk gebruik van werd gemaakt voor het trekken van horoscopen.

Tegen een achtergrond die ons meer vertrouwd is heeft Faraday er zijn hele leven op gewerkt de schakel aan te brengen tussen elektriciteit en magnetisme, omdat dit het fascinerende probleem van *zijn* dagen was; en het was zulks omdat zijn maatschappij, evenals de onze, op zoek was naar nieuwe krachtbronnen. Om een bescheidener voorbeeld uit onze eigen dagen te nemen: de nieuwe wiskundige methoden van automatische controle, ook wel cybernetica genoemd, hebben zich ontwikkeld omdat dit een tijd is waarin communicatie en controle metterdaad tot een soort krachtbronnen zijn geworden. Tot deze uitvindingen — en het zijn nuttige uitvindingen — hebben maatschappelijke behoeften de stoot gegeven; toch was het niet het praktische nut ervan dat de geesten van hen, die deze methoden ontwierpen, tot hun onderzoekingen aanspoorde en inspireerde. Noch Newton, noch Faraday, noch zelfs professor Norbert Wiener verdeden hun tijd met de jacht op patenten.

In het werk van de natuurgeleerde zijn tweeërlei soort belangstelling innig met elkaar verstrengeld: de belangstelling van zijn tijd en zijn eigen belangstelling. In dit opzicht verschilt de man der wetenschap in niets van ieder ander mens. De behoeften en de geest des tijds geven richting en vorm aan de vooruitgang der natuurwetenschap in het algemeen. Maar het zijn niet de behoeften van zijn tijd die de individuele natuuronderzoeker dat plezier in zijn werk en dat opwindende gevoel van het avontuur geven, die hem tot diep in de nacht aan het werk houden terwijl alle vlijtige typisten en kantoorbedienden om vijf uur naar huis zijn gegaan. Hij is één met zijn werk, hij gaat er geheel in op, evenals de dichter en de kunstenaar. Verfsoorten en verftechnieken moeten ook voor nuttige doeleinden zijn bereid en ontwikkeld; en de taal, hoe ook ontstaan, is als praktisch communicatiemiddel tot ontwikkeling gekomen. Niettemin, niet zodra gaat een man verf hanteren, of de taal, of de symbolische concepties van de fysica, ja, hij kan zelfs niet het glaasje van een microscoop gaan zwartmaken, of onmiddellijk grijpt hem een zekere vreugde aan om het materiaal of om de taal waarmee hij werkt, het gevoel niet slechts te experimenteren met zijn stof en zijn werktuigen, maar met zichzelf, met de wijze, zijn geheel eigen wijze, waarop hij stof en werktuigen hanteert.

Dit gevoel van het zelf-experiment en de zelf-exploratie ondergaat de praktisch werkende natuuronderzoeker even acuut en met evenveel

vreugde als de theoreticus. Wie meent dat het anders is verwart praktisch werk met routinewerk. Goed routinewerk, dat geen oorspronkelijkheid vraagt, doet iedereen iedere dag, de theoreticus zowel als de practicus, de schrijver zo goed als de schilder, evenals de chauffeur en de bankbediende. Natuurlijk houdt al dit onoorspronkelijke werk de wereld draaiende; maar daarom is het nog niet het monopolie van de mannen der praktijk. Noch behoeft de man van de praktijk per definitie onoorspronkelijk te zijn. Als hij de platgetreden paden wil verlaten om iets, wat dat dan ook moge zijn, anders en beter te doen dan het vóór hem is gedaan, dan moet hij zijn gereedschap hanteren met eenzelfde gevoel van trots en ontdekking als waarmee de dichter het woord hanteert. De bouw van een nieuw soort turbine eist een even stoutmoedige conceptie en een even creatieve vormgeving als die van een nieuwe wereldorde.

De mens beheerst de natuur niet door een krachttoer, maar door inzicht. Daarom kon de natuurwetenschap slagen waar de magie moest falen: omdat zij niet heeft getracht de natuur te bezweren. De alchemist en de magiër uit de middeleeuwen dachten — en de aan komische strips verslaafde wordt nog altijd aangemoedigd evenzo te denken —, dat de natuur 's mensen wil kon worden opgelegd met middelen, die haar wetten miskennen. Maar in de vierhonderd jaar, verlopen sedert het begin van de Natuurwetenschappelijke Revolutie, hebben wij wel geleerd dat wij onze doeleinden slechts kunnen bereiken *met behulp van* de wetten der natuur; wij kunnen haar slechts beheersen door haar wetten te doorgronden. Wij kunnen niet hopen macht over de natuur te verkrijgen door met alle geweld naar die macht te streven; wij moeten ons er mee tevreden stellen dat macht het bijprodukt is van inzicht. Zo zeiden de Grieken dat Orpheus de lier met zoveel gevoel bespeelde, dat de wilde beesten werden getemd door de hand die over de snaren gleed. Zij beweerden niet dat hij deze gave had verworven door er als leeuwentemmer op uit te trekken.

Wat is dit inzicht, waarmee de natuurwetenschappelijke onderzoeker tracht de natuur te doorgronden? Kan er inderdaad van worden gezegd dat het verbeeldingskracht en creativiteit vooronderstelt? De man der letteren kan de vraag misschien alleen maar zot lijken. Er is hem immers geleerd dat de natuurwetenschap een opeenhoping van feiten is; en als dat klopt dan is, naar hij aanneemt, het enige „zien" dat van de natuurgeleerde wordt gevraagd, het waarnemen van de feiten. Hij stelt zich voor hoe zij, die kleurloze mannen wier beroep

de natuurwetenschap is, 's ochtends net als alle gewone mensen in een staat van neutrale onverschilligheid naar hun werk gaan. Maar waar anderen hun paperassen of hun gereedschap voor de dag halen, daar stellen zij zich als een gevoelige plaat open voor de feiten. En in de donkere kamer of in het laboratorium ontwikkelen zij dan de fotografische opname, zodat plotseling en verrassend het beeld te voorschijn komt, in hoofdletters gedrukt, van een nieuwe formule voor de kernenergie.

Wie wel eens iets van De Balzac of van Zola heeft gelezen glimlacht om de bewering van deze schrijvers dat zij slechts de feiten weergeven. De lezers van Christopher Isherwood vatten het niet letterlijk op wanneer hij schrijft „Ik ben een fototoestel". Toch dragen deze zelfde lezers vanaf hun schooldagen in alle ernst dat dwaze beeld met zich rond van de natuurgeleerde als van een man, die langs een of andere mechanische weg de feiten der natuur registreert. Het is mij overkomen dat een historicus — uitgerekend een historicus — mij moest vertellen dat de natuurwetenschap een verzameling feiten is; en zijn stem verried daarbij zelfs niet de ironie van de ene dossierkast die de andere op de vingers tikt.

Deze historicus moet zich kennelijk nooit rekenschap hebben gegeven van de wordingsgeschiedenis van een natuurwetenschappelijke ontdekking. Men kan zeggen dat de Natuurwetenschappelijke Revolutie is begonnen in het jaar 1543, toen Copernicus, wellicht op zijn sterfbed, het eerste gedrukte exemplaar werd overhandigd van het boek, dat hij een jaar of twaalf daarvoor had geschreven. De these van dit boek is dat de aarde om de zon draait. Is Copernicus er op een goede dag op uitgetrokken om dit feit met de camera vast te leggen? Welk natuurverschijnsel bracht hem op deze buitensporige gedachte? En welke vreemdsoortige hersengymnastiek zou men wel moeten verrichten om deze ingeving een nuchtere registratie van feiten te kunnen noemen?

Nog geen honderd jaar later (tussen 1609 en 1619) publiceerde Kepler de drie wetten, die de banen der planeten beschrijven. Newtons werk, en daarmee de hoofdzaken van onze tegenwoordige kennis der mechanica, zijn op deze wetten gebaseerd. Zij zien er heel degelijk en zakelijk uit. Zo zegt Kepler bijvoorbeeld dat, als men de kwadraten neemt van de omlooptijden der planeten, men getallen krijgt die zich tot elkaar verhouden als de 3e machten van de gemiddelde afstanden van die planeten tot de zon. Denkt nu werkelijk iemand dat zo'n wet wordt gevonden door een massa opmetingen te doen en dan maar los

en vast tot de 2e en 3e macht te gaan verheffen? Wie zo denkt is als natuurkundige tot mislukking gedoemd; hij heeft net zo veel kans op een natuurwetenschappelijke vondst als een elektronisch brein.

Op deze wijze gingen Copernicus en Kepler dan ook niet te werk, en op deze wijze gaan de natuuronderzoekers van vandaag evenmin te werk. Copernicus ontdekte dat de door de planeten beschreven banen op eenvoudiger wijze te bepalen zouden zijn, indien ze vanaf de zon en niet vanaf de aarde werden waargenomen. Maar hij ontdekte dit niet door uit te gaan van allerlei routine-berekeningen. De eerste stap tot deze geniale vondst was een wilde speculatie — zijn verbeelding verhief zich van de aarde en nam een stoutmoedige vlucht naar de zon. „De aarde wordt bevrucht door de zon", schreef hij; en „de zon regeert de familie der sterren". Wij zien in zijn geest het beeld ontstaan van de trotse, onoverwinnelijke Man, staande op de zon, in een overmoedig zegevierend gebaar de armen uitspreidend en neerkijkend op de planeten. Misschien ontleende Copernicus dit beeld aan de voorstelling van een jongeman met de armen wijd uitgespreid, voorkomend in de Renaissance-leerboeken over de proporties van het menselijk lichaam. Misschien kende hij de tekeningen die Leonardo maakte van zijn meest geliefde leerling Salai. Ik weet het niet. Voor mij is dit gebaar van Copernicus, van de stralende jongeling die vanaf de zon neerkijkt op het heelal, nog altijd het levendigst verbeeld in een kennelijk op deze voorstelling geïnspireerde tekening van William Blake van omstreeks 1800 — de tekening, gewoonlijk vermeld als *Glad Day*.

Wij weten dat ook Keplers geest met dergelijke fantasierijke analogieën speelde; en wij weten welke analogieën dat waren. Kepler zocht naar een relatie tussen de snelheden der planeten en de intervallen der muziek; of tussen hun banen en de vijf regelmatige vaste lichamen. Geen van deze analogieën heeft vrucht gedragen en ze zijn dan ook vergeten; toch waren en blijven zulke hypothesen de springplanken voor iedere scheppende geest. Met behulp van metaforen tastte Kepler behoedzaam speurend het terrein af naar aanknopingspunten voor zijn wetten, in een bijna mystieke drang zocht hij naar overeenkomsten met wat hem, in welke vreemde uithoeken der natuur ook, vertrouwd was. En toen hij, al tastend en speurend, tot de formulering van zijn wetten kwam, toen zag hij in hun getallenreeksen niet de balans van een kosmische bankinstelling, maar een openbaring van de eenheid in geheel de natuur. De analogieën, krachtens welke Kepler in de muziek der sferen de beweging der planeten meende te

kunnen beluisteren, mogen ons dan nu vergezocht lijken, maar waren zij in wezen fantastischer dan de koene sprong van Rutherford en Bohr, die hen een model voor het atoom deed vinden in, uitgerekend, het sterrenstelsel?

Geen enkele natuurwetenschappelijke theorie is een verzameling feiten. Het gaat zelfs niet aan een theorie juist of onjuist te noemen in de simpele betekenis van het woord waarin een willekeurig feit juist of onjuist is. De Epicuristen verkondigden tweeduizend jaar geleden reeds dat de materie was opgebouwd uit atomen, en wij zijn thans geneigd te zeggen dat hun theorie juist was. Maar wanneer wij dat doen verwarren wij hun opvatting van materie met de onze. John Dalton zag in 1808 als eerste de structuur der materie in grote lijnen zoals wij die tegenwoordig zien, en wat hij van de antieken overnam was niet hun theorie maar een rijkere erfenis, een beeld, een voorstelling: het atoom. Veel van wat Dalton voor de geest zweefde was even vaag en even mistekend als het beeld dat de Grieken zich hadden gevormd. Maar hij schonk plotseling vitale betekenis, èn aan de nieuwe feiten der chemie èn aan de antieke theorie, door ze in één enkele conceptie samen te vatten; want de fusie van de twee elementen gaf nu wat geen van beide afzonderlijk had kunnen geven: een afgerond beeld van hoe de materie is samengesteld en opgebouwd uit verschillende soorten atomen. Die fusie was de scheppende daad.

Heel de natuurwetenschap is een zoeken naar eenheid in verborgen overeenkomsten. Het kan een zoeken zijn op grote schaal, zoals in de moderne theorieën die gravitatie en elektro-magnetisme met elkaar in verbinding zoeken te brengen. Maar wij behoeven ons in de natuurwetenschap niet te laten afschrikken door wat op grote schaal wordt ondernomen. Ook een schijnbaar nietige overeenkomst, zo maar ergens uit de lucht gegrepen, kan tot ontdekkingen leiden als men met enige fantasie en stoutmoedigheid te werk gaat. In 1932 schreef de Japanse fysicus Yukawa een verhandeling, die nog altijd als een bemoedigend voorbeeld voor iedere jeugdige beoefenaar der natuurwetenschap moet worden beschouwd. Zijn uitgangspunt was het bekende feit, dat lichtgolven zich soms schijnen te gedragen alsof zij een stroom oneindig kleine kogeltjes waren. Vandaar uit verder redenerend betoogde hij dat de krachten, die de kern van een atoom bijeenhouden, zich eveneens soms schijnen te gedragen alsof zij vaste lichaampjes waren. Een H.B.S.'er kan zien hoe zwak Yukawa met deze analogie stond, en iedere leraar in de fysica zou er stellig de staf over hebben gebroken.

Niettemin berekende Yukawa zonder blikken of blozen de massa van het kogeltje dat hij verwachtte te zullen zien, en wachtte rustig af. Hij had goed gezien; zijn *meson* werd ontdekt, en nog een verscheidenheid van andere mesonen, waarvan men zomin het bestaan als het karakter had vermoed. De overeenkomst had vrucht gedragen.

De natuuronderzoeker zoekt, wanneer hij zulke overeenkomsten tracht uit te werken, het ordenend beginsel achter de natuurverschijnselen. Want dit ordenend beginsel openbaart zich niet uit zichzelf; zo al mag worden aangenomen dat het er is, dan laat het zich toch stellig niet bij een eerste oppervlakkige waarneming betrappen. Men kan er niet met de vinger naar wijzen of het op de gevoelige plaat vastleggen; het moet worden ontdekt en, in een diepere zin, worden geschapen. Wat wij zien, en zoals wij het zien, is louter wanorde.

De natuurwetenschap ontdekt orde en zin in wat wij van de natuur ervaren. Zij gaat daarbij te werk zoals Newton te werk ging volgens het verhaal, dat hijzelf op zijn oude dag heeft gedaan, en waarvan de schoolboekjes een karikatuur geven. In het jaar 1665, toen Newton tweeëntwintig was, brak in het zuiden van Engeland de pest uit en moesten de colleges aan de Universiteit van Cambridge tijdelijk worden stopgezet. Dientengevolge verbleef Newton volle anderhalf jaar in het ouderlijk huis, ver van de studie en het academische leven, en dat in een tijd waarin hij hunkerde naar kennis en waarin hij, in zijn eigen woorden, „aan het begin stond van (zijn) inventieve jaren". In deze stemming van jeugdig enthousiasme voor de wetenschap zag hij, op zekere dag in de tuin van het ouderlijk huis gezeten, de befaamde appel van de boom vallen. Tot zover geven de boekjes het verhaal juist weer; wij menen zelfs de soort appel te kennen; de traditie wil dat het een *Flower of Kent* was. Maar in wat daarna gewoonlijk volgt wordt nu net de clou van het verhaal gemist. Want wat de jonge Newton bij het zien van de vallende appel inviel was niet de gedachte, dat de appel op grond van de zwaartekracht door de aarde moest worden aangetrokken; het begrip zwaartekracht was ouder dan Newton. Neen, wat hem trof was het vermoeden dat dezelfde zwaartekracht, die tot aan de top van de boom optrad, ook een verder reikende werking zou kunnen hebben, tot voorbij de aarde en haar dampkring, tot in de eindeloze ruimte. De zwaartekracht zou kunnen reiken tot de maan. Dit was Newtons nieuwe gedachte; en toen: het zou wel eens de zwaartekracht kunnen zijn die de maan in haar baan hield. Daar en toen berekende hij welke kracht van de aarde de maan op haar plaats

zou moeten houden, en vergeleek die kracht met de bekende grootte der zwaartekracht tot boomhoogte. De berekening klopte; Newton zegt lakoniek: „Ik bevond dat het tamelijk nauwkeurig uitkwam". Toch kwam het slechts *tamelijk* nauwkeurig uit: overeenkomst en benadering horen bij elkaar, want geen enkele overeenkomst is een exacte overeenkomst. In deze woorden van Newton is de moderne natuurwetenschap volwassen geworden.

Zulke vergelijkingen bevorderen haar groei. Zij heeft een zekere gelijkenis gezien tussen twee ongelijksoortige verschijnselen; want de appel in de zomerse tuin en de plechtige maan aan de nachtelijke hemel zijn toch stellig in hun bewegingen zo ongelijksoortig als twee dingen maar kunnen zijn. Newton nam er echter twee manifestaties in waar van eenzelfde begrip, gravitatie: en dit begrip (en de eenheid die het openbaart) zijn in deze zin zijn vrije schepping. Iedere stap vooruit van de natuurwetenschap betekent de ontdekking van een nieuwe orde, die de eenheid doet zien van wat altijd ongelijksoortig en onverenigbaar had geschenen. Faraday deed dat toen hij de brug sloeg tussen elektriciteit en magnetisme. Clark Maxwell deed het toen hij beide koppelde aan het licht. Einstein verbond tijd met ruimte, massa met energie, en de weg van het licht voorbij de zon met de baan van een projectiel; en in de laatste jaren van zijn leven trachtte hij aan al deze gelijkenissen er nog een toe te voegen, die één enkele grootse orde zou openbaren tussen de vergelijkingen van Clark Maxwell en zijn eigen gravitatie-geometrie.

Wanneer Coleridge de schoonheid wilde omschrijven kwam hij altijd weer terug op dezelfde diepe gedachte: schoonheid, zei hij, is „eenheid in verscheidenheid". De natuurwetenschap is niets anders dan een speurtocht om de eenheid te ontdekken in de bonte verscheidenheid der natuur — of, exacter uitgedrukt, in de verscheidenheid van onze ervaringen. Poëzie, schilderkunst, alle kunsten, zijn, in de woorden van Coleridge, eenzelfde speurtocht naar de eenheid in de verscheidenheid van menselijke ervaringen. Wat is het dichterlijk beeld anders dan het vastleggen en exploreren van een de dichter geopenbaarde verborgen gelijkenis, door de beide termen der vergelijking, die elk de ander zin en diepte geven, tot een plotseling onthullende synthese te versmelten? Wanneer Romeo Julia in het graf vindt, en haar dood waant, bezigt hij in zijn hartbrekende klacht de woorden:

Dood, die de honing van je adem heeft gepuurd.

Niet zonder schroom analyseert men de saamgebalde kracht waarmee dit beeld treft. De jonge Shakespeare bewonderde Marlowe, en Marlowe had zijn Faustus laten zeggen, dat de kus van Helena van Troje's geestverschijning zijn ziel had leeggezogen. Maar dat is een mat beeld; met het enkele woord honing gaf Shakespeare het ineens een stralende glans. De dood is een bij op de lippen van Julia, en de bij is een insekt dat steekt; de angel des doods was al lang tot een gemeenplaats geworden toen Shakespeare zijn drama schreef. Die angel is er overigens, achter het beeld verscholen; Shakespeare wekt de associatie er mee in het woord honing; maar de dichterlijke kracht van dit woord ligt juist hierin, dat het zegevierend boven zijn eigen associaties uitstijgt. De dood is een bij die anderen steekt, maar tot Julia komt hij als ware zij een bloem. Dit is de ontroerende gedachte die aan het beeld ten grondslag ligt. In zulke gedachten openbaart zich de scheppende geest.

Al de ontdekkingen van de natuurwetenschap, alle kunstwerken, zijn exploraties — sterker, explosies — van verborgen gelijkenissen. De ontdekker of de kunstenaar onthult in zulke gelijkenissen twee aspecten van de natuur in hun onderlinge samenhang. Dit is de scheppende daad, want in haar wordt een oorspronkelijke gedachte geboren; en deze creativiteit is, als manifestatie van oorspronkelijkheid, in de natuurwetenschap geen andere dan in de kunst. Maar creativiteit is daarom nog niet het monopolie van de man die het gedicht schreef of de ontdekking deed. Integendeel, slechts indien de scheppende activiteit in dit licht wordt gezien krijgt, naar ik meen, de waarderende beschouwing zinrijke betekenis. Het gedicht of de ontdekking existeert in twee visionaire momenten: in het moment van waardering evenzeer als in het moment van schepping; want in de congeniale beschouwer moet de beweging natrillen, de echo moet weerklank in hem vinden, van wat in de schepping van het werk tot leven werd gewekt. In het moment van waardering beleven wij opnieuw het moment waarin de schepper de verborgen gelijkenis heeft gezien en gegrepen. Wanneer de onthulling van een tot dan verborgen gebleven gelijkenis ons in haar onthutsende onverwachtheid een beetje van ons stuk brengt, maar tegelijkertijd de overredingskracht bezit waarvoor wij zwichten; wanneer de compositie van een schilderij ons zonderling en toch in hoge mate boeiend voorkomt; wanneer een theorie zowel nieuw als overtuigend is — dan knikken wij niet slechts

goedkeurend ja tegen het werk van een ander. Dan herscheppen wij het werk van de kunstenaar, dan doen wij opnieuw de ontdekking die de ontdekker vóór ons heeft gedaan. In wezen is er nog geen éénmakende gelijkenis zolang ook wij haar niet hebben gezien en gegrepen, zolang ook wij haar niet zelf hebben gecreëerd.

Hoe schamel onnozel en versleten is daarbij vergeleken de opvatting dat hetzij de kunst, hetzij de natuurwetenschap, zich zouden toeleggen op het copiëren van de natuur! Indien de opdracht van de schilder ware voor de mensen te copiëren wat zij zien, dan zou de criticus slechts één ongenuanceerd oordeel kunnen uitspreken: de copie gelijkt of zij gelijkt niet. En indien de natuurwetenschap slechts een fotograferen van feiten was, dan zou iedere theorie òf juist òf onjuist zijn, en zij zou dat ten eeuwigen dage zijn. Wij zouden alleen kunnen zeggen: ja, zo is het, of neen, zo is het niet. Maar wie wel eens een bladzijde van een ter zake kundig criticus heeft gelezen, of een bespiegelende beschouwing van een natuurwetenschappelijke theoreticus, die zal nooit meer kunnen menen dat de geest slechts deze dorre keus tussen ja of neen heeft te bieden.

De werkelijkheid is niet een inzending op een tentoonstelling waaraan een kaartje hangt „Verboden aan te raken". Er zijn geen verschijnselen, er bestaan geen ervaringen, die wij neutraal en objectief, alsof wij er zelf niet bij betrokken waren, zouden kunnen fotograferen of copiëren. Wij herscheppen de natuur in de daad der ontdekking, in het gedicht of in de wetenschappelijke stelling. En het vers van de grote dichter, de stelling van de diepe denker, zij zijn voor iedere lezer weer nieuw, en toch zijn zij zijn eigen ervaringen, omdat hij, lezend, ze voor zichzelf eveneens herschept. Zij zijn de tekenen van de eenheid in de verscheidenheid; en in het flitsende moment, waarin deze eenheid ons wordt geopenbaard, in de kunst of in de wetenschap, stokt even de adem.

(Wordt vervolgd)

Oscar Timmers

IEDER HET ZIJNE[1])

„Toen ik aan het mijne toe kwam," vertelt mister Heyboss, „verkeerde het land in rep en roer. De onderlaag kwam boven, ik was zestien jaar en had dus geen moeite me erbij te voegen. De omwenteling kwam als geroepen, speciaal voor mij en al die andere zestienjarigen. Weet u hoe oud mijn land nu is? Telt u maar uit, drieëntwintig jaar! Dat is iets anders dan 1000 jaar. Stelt u zich voor: een reusachtige bal die zich over mijn land uitrolt. In het begin ligt de kern van de bal zo dicht bij de omringende huid, dat je beide met elkaar kunt identificeren: uitgangspunt en verschijningsvorm. Maar naarmate de bal zich uitzet, de ontwikkeling voortschrijdt, verwijdert de verschijningsvorm zich van het uitgangspunt. Toen de verschijningsvorm mij bereikte, was er in haar niets meer dat aan het uitgangspunt herinnerde. Er kwam een appel op ons toerollen, dachten we, een goedgevulde appel, maar het was slechts de loze schil ervan, het moord- en doodslagwapen. En dat hebben we voor goed genomen, letterlijk. Toen ik zestien jaar was gold alleen het handzame . . ."

De Heyboss is losgekomen. Jessica heeft hem losgeweekt in de druilerige regen.

„Het regent hier alleen 's avonds en 's nachts," verklaart hij ons. „We beginnen iedere dag opnieuw."

„U praat goed Duits," zegt Jessica en ze lacht erbij alsof het een vertrouwelijk onderonsje is waarin ze hem uitnodigt er maar recht voor uit te komen.

„Ik ben geboren in Klarenbruck."

„Ah, en u zei dat u Italiaan was!"

Jessica kijkt mij aan.

„Mais non madame," zegt hij mompelend.

Ik laat Jessica de mensen voor mij uit het vuur halen, of beter uit de diepvrieskast. Ze doet het niet met opzet voor mij, maar ik weet ervan te profiteren. Ik neem meestal geluidloos aan haar gesprekken deel, ik knik de gesprekken toe. Ik zie zoveel vraagmogelijkheden en antwoordmogelijkheden, dat ik liever mijn mond houd. Ik ben zwijgzaam omdat de verwarring zich in ieder stukje leven aan mij vertoont.

[1]) Fragment uit „Landklimaat"; verschijnt herfst '57 bij L. J. C. Boucher te Den Haag.

De verwarring praat in mij slechts in de woorden Ja en Nee.

Jessica daarentegen dwingt de mensen met wie ze in contact komt tot bekentenissen, haalt de verwarring uit hen te voorschijn en meet zich ermee. De verwarring die zijzelf is en die ze ontmoet, die ze oproept, is voor haar gevat in vele woorden. Ze gooit en trekt de verwarring als woord naar buiten. Ze schaamt zich niet (want dat is het in wezen bij mij) voor het onherbergzame landschap in haar. Ze is één met het landschap rondom haar, met de straat waarvan ze het verloop niet kent, met het huis, waarvan ze slechts de deur kan zien. Ze is de onbekendheid zelf. Het wekt de moed tot ontdekking, tot verdergaan in haar op, terwijl ik me juist buiten de verwarring wil plaatsen, de verwarring zonder ook maar een stap te verzetten aan mijn rede wil onderwerpen.

Het is Jessica aan te zien dat ze op weg is naar een avontuur.

„U praat goed Duits," zo begint het. Een slag in de lucht. Doeltreffend! Want mister Heyboss hangt als een uitgewekene, als een vergetene die daarbij zichzelf wil vergeten, in een afgezonderde wereld, ver van zijn vaderland, tussen vier bergen in de lucht.

„Mais non madame," zo eindigt het voorspel.

Ik vervloek de regen; dit wordt een langdurige ontdekkingstocht. De regen stijgt in fijne kraaltjes uit het meer omhoog. Hij komt niet boven de bergen uit en strijkt weer neer op het dorp. Ik kan het verloop volgen. Hij maakt een zacht glooiende beweging langs de berghellingen naar beneden. Het regent geluidloos door de opkomende lichten van de huizen heen. De lichten hangen als natte lampions voor de huizen.

De Heyboss komt al spoedig geheel los. De naam Heyboss valt van hem af. Hans Heiss, herinner ik me zijn naam. Hans Heiss vertelt, zonder enig gebaar, met een stem massief verzonken in zijn lichaam. Hij houdt ieder gebaar en iedere stemverheffing binnen om onze fantasie des te meer kans te geven.

„Ieder het zijne! Maar toen ik aan het mijne toe kwam waren mijn en dijn evenveel waard, waren ze evenveel niets waard. De onderlaag kwam boven, ik was zestien jaar . . . enz.

. . . Toen ik zestien jaar was gold alleen het handzame. Over wat er verder gebeurde, twaalf jaar lang, valt alleen maar in handzame termen te praten. Onze handen deden het werk, onze handen namen een geweer op, namen een schop op, een granaat, een bajonet. Handen praten niet, herinneren zich niets, weten niets vooruit. Ons lichaam werd op transport gesteld. Het doorkruiste geheel Europa. Het vulde

zich met al het goede dat er te vinden was. We waren aan handen en voeten gebonden. In de handen een geweer, de voeten stevig in de moederaarde. Tussen de handen en voeten circuleerde het leven, de moordzucht, de diefstal, de verkrachting, ook de kameraadschap uit den bloede. Het leven manifesteerde zich in de kleur en de tastbaarheid van de uniform. De uniform is een pantser van aarde, van benzinelucht en zweet om het lichaam heen. Het leven komt voor rekening van de uniform. Welk leven dan ook: het duitse, het russische, het japanse, het amerikaanse, het nederlandse. En het uniform, voor wiens rekening komt die? Vraagt u zich dat eens af, maar laat u zich door het antwoord niet ondersteboven gooien!

Zal ik u eens wat zeggen: ik spreek nu acht talen!

(Der Krieg ist nicht schön; vor dem Kriege war es schön, aber der Krieg ist nicht schön, und nach dem Kriege wird es wieder schön.)

Ik spreek nu acht talen!"

De fantasie doet het verdere werk; de fantasie rondt het werk af, ze speurt in alle hoeken van de waarheid...

Waar kwamen de mensen vandaan? vraag ik me af.

De mensen kwamen uit hun onbewoonbaar verklaarde steden gekropen, over de rimpelloze, zanderige heuvels, waarin iedere geschiedenis als regen wegzinkt, en ze strekten hun ruggen bij het zien van het kamp, en ze vatten moed. Ze zagen dat het stratenplan klaar lag, er waren rails, er was geen puin. Wat er geleefd had had zich in puin opgelost. Er was niets wat hun in de weg stond. In de hele landstreek was het de enige plaats waar niets hun in de weg stond. Er lag een tastbaar begin voor hen. De rails waren nog te gebruiken. Het gebouw was nog te gebruiken. Alleen het Plan was al voor hun komst grondig vernield. Het Plan van de rails, van het gebouw, van de barakken eromheen. Over de oude modderige tracés legden zij geasfalteerde straten. De stoomwalsen en teerwagens kwamen als een kudde losgeslagen olifanten over de heuvels rondom het kamp binnenrollen. Tussen de voegen en naden van het oude, kapotgeslagen Plan stortten en walsten zij hun huizen. Ze braken de rails uit de modder op en legden ze in in het nieuwe, zachtgeurende wegdek, zorgvuldig hun vroegere begin- en eindpunt uitwissend. Ze lieten er gele trams met versmald wielstel overheen rijden. Want de trams werden aangepast aan wat er reeds was, evenals de straten, evenals de huizen.

Dáár kwamen dus de mensen vandaan. En dáár gingen ze naar toe. Kruip in een bomtrechter; waar eens een bom is ingeslagen, valt geen

tweede meer. Himmbeer, en hier is de naam van de nieuwe stad, is een bodemloos gat van veraste ellende. Het is er veilig en goed wonen. Geen vijand zal er nog een vinger naar durven uitsteken. Maar ook dit doet zich gelden: iedere moordenaar komt terug op de plaats van zijn misdaad. De straten van Himmbeer zijn dichtbevolkt... Kan de moordenaar de moordenaar uitroeien? De straten zijn vreedzaam bevolkt. Er rijden gele trams met valluiken opzij. Het verhaal gaat dat in oorlogstijd de bunkers bijgeschilderd worden tot vriendelijke huizen.

Ieder het zijne!

Het verhaal van de stad Himmbeer vindt zijn oorsprong in de man die in het jaar 1946, in de maand januari, onder een bevroren staalblauwe hemel een einde maakte aan zijn leven. Iedere porie van de hemel boven de grote stad, in het noorden van het land, had zich gevuld met de adem van de vorst. De andere kant van de wereld zweette haar koude angst, haar verbolgenheid en wraakzucht uit en werd zichtbaar boven de hoofden der mensen. De adem uit hun monden viel in kleine, rinkelende kristallen voor hun voeten neer. De stad bouwde een dunne vloer van breekbaar glas. En er viel geen onderscheid meer te maken tussen wat zweefde langs de mensen heen, wat zich samentrok boven de hoofden en wat zich neerlegde aan hun voeten. De atmosfeer trok zich als een gepijnigde huid samen onder het bijtend zuur van de vorst. De ruimte had de zon losgelaten, vanuit het middelpunt der aarde brak ze in alle richtingen naar buiten.

En de man die op de bewuste ochtend in de maand januari van het jaar 1946 over de brug liep bemerkte niets van dit alles. Hij bevond zich tussen de twee oevers van de stad in, hij zweefde boven de gleuf in de aarde, hij boog zich voorover naar de stromende rivier, die haar oorsprong vindt in een uithoek van de zon en haar rustpunt in de noordpool. En wat tussen begin en einde gebeurt in het water, daar heeft de geschiedenis geen weet van. We zien de huid van het water wanneer ze over de Alpen heen springt. We zien haar een ogenblik uit elkaar spatten in het licht van de zon tussen de sneeuw. We zien haar bij avond zich te rusten leggen in het laagland. We horen haar praten bij nachtlicht met de struiken aan de oever. In hete dagen zien we hoe ze zich omhult met het waas van verdampend water; en bij strenge kou hoe ze zich terugtrekt en verbergt achter een pantser van ijs.

En wanneer het gebeurt dat de jaargetijden zich vergissen, wanneer het gebeurt dat de zon twee jaar lang blijft branden zonder afwisseling van dag en nacht, van zomer en winter, dan verwonderen de mensen

zich, dan stromen zij bewonderend samen in de droge bedding van de rivier en slaan de handen ineen. Ze buigen zich over de uitgedroogde, opgerolde waterslangen, de opengevallen skeletten van vogels, de ogen van vissen die als doffe parels tussen het vezelige gras liggen. Als verdwaasde en verheerlijkte monniken wijzen ze elkaar het verderf en de ontbinding aan. Ze wijzen elkaar aan wat geweest is en geen betekenis meer heeft, zonder leven, zonder angst, zonder gevaar. En over de gerimpelde barsten in de bedding stappen ze achteloos heen. Er is niemand die afdaalt tussen de korrelige spleten en de wanden aftast naar voetstappen, naar dierensporen, naar de vermenging van mens en dier. Niemand zoekt naar de tekenen van het gevecht, waarin het dier in de mens zich opgelost heeft in het waterdier. En zo krijgt het waterdier de gelegenheid zijn werk onopgemerkt te doen.

Heinrich Henker loopt over de brug, genadeloos. Zijn ogen kijken nooit recht vooruit. Van voren en van achteren nadert het gevaar, maar de uitweg ligt links en rechts. Zijn ogen doen al het werk van de hersenen. Het lichaam heeft de schouders als twee beschermende vleugels ingetrokken. De armen staan gestrekt in de zakken van de ruwe, wijde overjas. Het lichaam is klaar, zijn ogen doen het werk van de hersenen, hij weet wat hem te doen staat. Zijn mond maakt zuigende bewegingen tussen de hoog opgeslagen kraag van de jas. De mond heeft hem gemaakt tot wat hij was, met de mond heeft hij zich weten te handhaven, jarenlang. Zijn mond heeft de lijnen strakgepraat die dreigden te verslappen, rondgebogen, in kruis gehaakt, al naar het hem goeddacht. En nu hem de lijnen uit handen zijn gevallen, deze fatale glasblauwe winterochtend, nu de opgehoopte lijnen van jaren zich onontwarbaar rondom zijn hoofd samentrekken, zal zijn mond hem nogmaals en nu voor het laatst redden.

Langzaam, in een slepende toon, draait de brug zich om. Heinrich Henker maakt geen fout, de brug draait een halve slag om haar lengteas en schept in het midden waar Henker staat het water van de rivier. Ongezien stapt Heinrich Henker over in het water. Hij verdwijnt met een gerust hart, met het koude hart van het waterdier, dat zich jarenlang toegerust heeft voor deze laatste stap. Als witgloeiende takken, die zich voor een laatste protestgebaar oprichten, zo rijzen de oostelijke oprit en de westelijke oprit van de brug omhoog, omhelzen elkaar op het hoogste punt en storten neer. Het vuur van de aarde is wit geworden en verspreidt zich veelzijdig als vreedzame melk.

Heinrich Henker heeft geen fout gemaakt. Over de brug, voor hem en achter hem, achteloos verspreid, naderden mannen in grijze regen-

jassen. Henker zag de schakels tussen hen, de ketting die zij om hem heen legden. En op dat moment hielden zijn lippen op met zuigen; met een abrupte beweging beten zijn tanden de capsule door. Hij legde zich te slapen in de armen van de grijze regenjassen. Hij sloot de ogen. Zijn ogen zakten langs zijn neus en langs zijn mond naar beneden en namen alles mee wat zij gebruiken konden. Zij zakten door zijn keel en vestigden zich in het hart. En het hart met de allure van een koudwaterdier, met de tentakels van een wesp en de klauwen van een roofvogel in het rotsgebergte, zette zijn tocht naar beneden voort en verliet het lichaam van Heinrich Henker door de voeten.

De geest van Henker was ontsnapt. De grijze politie legde zijn lichaam op het koude asfalt van de brug. Heinrich Henker had zelfmoord gepleegd. Uit oostelijke richting kwam een langwerpige auto de brug oprijden. Hij stopte met haastige bewegingen op de plaats waar de grijze politie een hand omhoog stak. De deuren klapten open en weer dicht en lieten de brug leeg achter. De eenzame voorbijganger, die op het moment dat Henker in elkaar zakte, de brug betrad, bereikte het midden van de brug toen de auto startte en wegreed. Zijn voetstappen klopten luid door de gierende motor heen; als een morsesein sprongen ze omhoog in de lucht, die zo helder en zo leeg was dat ze uit elkaar spatten als vuurwerk en een fijnzinnig, kleurrijk gruis over de stad uitspreidden. De val van Henker was niet onopgemerkt voorbij gegaan.

De langwerpige auto verdween in westelijke richting. Pas toen de klok twaalf uur liet horen boog hij af naar het zuiden. Met onverminderde snelheid reed hij urenlang door over de brede autobaan, de steden vermijdend. De aarde bleef helder en zonder weerstand. Henker lag in de lengte van de auto, hij schoof geluidloos en zonder tegenspraak mee over het eindeloze beton.

Toen de hemel grijze vlekken begon te vertonen zwaaide de auto van de grote weg naar rechts een brede brug op. Het water gaf zich niet bloot; de brug is het beschavingsteken van het water. Zonder hoogte te verliezen reed de auto een kleine, deftige stad binnen. Langzaam uitwijkend schoof hij langs een leistenen gebouw, een vers uit de bergen gekapt gebouw. Daar begon diezelfde avond het onderzoek.

Heinrich Henker lag als een voldongen feit op tafel. De dode Henker werd dood verklaard, zijn daden werden dood verklaard. Zijn verleden werd met zijn dood afgesloten. Door zijn eigenhandige dood had Henker een oordeel geveld over zijn leven.

Zijn leven was geen onderwerp van beoordeling meer.

Heinrich Henker had geen fout gemaakt. Dood verklaard, afgesloten verklaard kon hij verder zijn gang gaan.

Henker lachte in zijn vuistje van koudwaterdier. Ruggelings lag hij op de bodem van de rivier. Hij hield zich vast aan een van de pijlers van de brug. Het water rimpelde zijn lichaam tot een lach toen hij de auto hoorde wegrijden. Ieder het zijne, mompelde hij, en hij liet zich afdrijven op de onderwaterstroom; met de oostenstroom, met de westenstroom, de zuidenstroom, de noordenstroom drong hij de steden binnen, waar de mensen laag tegen de grond en in de grond leefden. Hij vormde de uitslag op de keldermuren, de hongersnood in de buiken, de kramp in de afgeschoten benen. Hij vormde de mensen tot een algemene uittocht.

Waar kwamen de mensen vandaan? Daar kwamen de mensen vandaan!

Een nieuw huis in de stad Himmbeer.

Hans Heiss is niet veel verder gekomen met zijn verhaal. Jessica heeft het commentaar overgenomen. „Er is geen nieuw begin. Het tijdperk kan niet afgesloten worden. Het zet zich in een nieuwe gedaante voort, slechts een nieuwe gedaante. Met gebruikmaking en onder camouflage van het gebeurde in het verleden, soms zelfs door middel van bewuste en openlijke afwijzing van het verleden. Ook ik kan het verleden niet afsluiten en blanco beginnen. Het leven zet zich voort, een duistere zak vol ervaringen, de herinneringen hebben zich op de binnenkant vastgezet. Zo valt er voor niemand iets af te sluiten, niets ongedaan te maken. Ook niet voor de veroorzakers van het lijden en de haat. Hun daden werken in henzelf door; als schuldgevoel enerzijds, maar ook als gevoel van mislukking en als haat tegen degenen die hun het schuldgevoel opleggen. De haat werkt in kringloop.

Er valt niets af te sluiten. Er worden geen nieuwe mensen geboren. De geborene krijgt onmiddellijk het stempel van de tijd.

Dus wat wilt u? Wat wil ik? We staan hier met elkaar te praten en we begrijpen elkaar, we weten wat er aan de hand is. Misschien begrijpen we elkaar alleen maar omdat het toch tot niets verplicht. Je ontmoet bijna alleen maar mensen met wie je begripvol contact hebt, die dezelfde gevaren onderkennen. Maar waar zit dan degene die de gevaren in werking brengt? Die ene enkele man, die het denken van alle andere mensen door kanalen voert, die geen enkele verwantschap meer hebben met de goede bedoelingen die aan het denken

ten grondslag liggen. Begrijpt u wat ik bedoel? Die ene man weet met een toppunt van raffinement de valse schijn zo te doortrekken met de goede bedoelingen van de mensen, dat zij er hun dadeloosheid in kunnen oplossen. En dat is ook met u gebeurd. U hebt zoëven hetzelfde gezegd in verdedigende termen. Ik zeg het in beschuldigende, en die zijn niet speciaal tegen u gericht, maar tegen iedereen, mijzelf inbegrepen. Het is beter beschuldigend te spreken dan verdedigend, hoewel het alleen een verschil in toon is. Ik geloof dat we te veel in zachte toonaarden gesproken hebben, en dat maakt het leven te onduidelijk, te mistig en te kostbaar vooral. Door op beschuldigende toon te spreken wordt waarschijnlijk ook niets opgelost, maar in ieder geval worden de contouren scherp getrokken, scherp gesteld zou je kunnen zeggen, zoals je een granaat klaarmaakt; het doet de mist boven de rivier optrekken. Ziet u, het is een rivier waarin die ene man de dadeloosheid van de mensen samentrekt, een rivier met weelderig begroeide oevers, een soort fata morgana, dat zich met de stroom van de rivier voortbeweegt. De goede bedoelingen lopen parallel aan het water mee. Maar de rivier schuurt haar eigen bedding, de oevers volgen. De oevers volgen steeds als verklaring achteraf, na in het begin als trekpleister en als dekmantel dienst te hebben gedaan.

Laat die mist eens een keer optrekken. Laat die granaat er eens middenin ontploffen, zodat de wolken als kristal uit elkaar spatten."

„Madame," zegt Hans Heiss, „ik heb de mensen..."

„Ik denk niet, dat mijn gepraat uitwerking heeft, nee, dat denk ik werkelijk niet, maar..."

„Madame, ik heb de mensen gezien, bij nacht en ontij mag ik zeggen, ik heb de mensen gezien in hun uiterste situatie van angst en ontbering, ik was met hen en onder hen, ik was één met hen, en mij overviel het idee, dat nooit de mens dichter bij zijn natuurlijke staat kwam dan in die situatie, nooit dichter bij zichzelf, zichzelf was. Bezeten van angst, van moordzucht, nooit dichter bij het dier. Ik heb gezien en ervaren hoe gemakkelijk de mens aan het dier toekomt. Niet als iets dat achter hem ligt, nee, voor hem, hij wil er naar toe, met alle geweld, hij bereikt er zijn bestemming. Hij is er bezeten, in het dier, ja, maar hij is er bezeten door zichzelf, en zo is hij er vrij in, eindelijk vrij, als dier."

Hans Heiss herneemt zich: „Madame, u bent charmant, en dat is een term, die ik uit de vorige wereld heb overgehouden, u bent charmant, maar het betekent niets voor mij. U praat allercharmantst en het betekent niets voor mij. U bent een menselijke stem en u zult geen

gehoor vinden. U bent een grammofoonplaat van eeuwen her, die ik aanhoor als een Grieks kultuurmonument. Ik leun er even tegenaan, maar ik denk er niet eens meer over na. U bent allercharmantst, madame."

„Laten we een kop koffie gaan drinken," stel ik voor.

Max Croiset

DE MEDEPLICHTIGEN

Tweede bedrijf

THOAS: *(komt op met enige mannen van zijn lijfwacht)*
Aha, het wild. Aangeschoten?
(bekijkt hen)
Gaaf, voor zover ik zien kan. Goed zo, dan is het morgen feest. Waar zijn mijn vier Griekse maagdjes?
(Klapt in zijn handen. De drie vrouwen op met Ifigeneia)
Daar zijn ze met hun vieren. Ja, de barbaar kan tellen. Alles is te tellen. Grieken zowel als barbaren, luizen zowel als koningen, hoeren zowel als maagden. Dit zijn mijn Griekse maagden, jongelui. De mijne, hoor je! Hahaha... begrijpen jullie wel wat ik bedoel? Of zijn jullie daarvoor nog te onnozel, ondanks de lessen van jullie pedagogen? Ik de barbaar, de bierzuiper en zwijnenvreter, ik zorg voor hun maagddom. Niet dat die zorg mij licht valt, hun ogen en hun oren, en ook nog wel iets anders, hahaha... kunnen het getuigen... maar ik zorg voor niets liever. Dagelijks kom ik me er van overtuigen of hun maagdom wel goed verzorgd is. En soms wel tien maal op een dag, soms wel des nachts, nietwaar mijn heiligheidjes? Kijk...
(hij loopt dicht langs hen)
aanraken mag ik ze niet... en waarom niet: mijn stam zou getroffen worden door de pest, mijn manschappen verslagen, mijn vrouwen onvruchtbaar. En toch rillen ze van angst, want eenmaal in mijn armen, en ze gaan onherroepelijk op het hakblok. Of rillen ze uit bezorgdheid voor mijn volk, dat het de pest krijgt? Of... zouden ze ook rillen als ze na het feest met mij mochten blijven leven, voor een dagelijks feest... met mij? Of rillen ze alleen maar voor hun maagddom? Deze barbaar houdt zich niet meer op met zekerheden, alleen met vragen. Ze maken een filosoof van me, hahaha. En als ik jullie nu eens van binnen wou bekijken om te zien of jullie ons niet bedriegen met die ouwewijvenpraat? Namen hebben ze niet. Hoeft niet. Eén naam is genoeg: maagd. Een toverwoord voor wellust en voor vroomheid. Voor onschuld en voor liederlijkheid. Hoe zit het nou met deze maagdjes, jongens? Help me eens. Waarom zouden jullie ook. Jullie helpen ons al genoeg met jullie koppen. Ik

ben liederlijk, zij onschuldig... is het niet om te brullen van het lachen. Als morgen het bloed uit die Griekse nekken spuit, wat voelen mijn tere maagdjes dan... hoe voelen ze dan... waarom voelen ze dan... waarom sidderen ze dan van top tot teen?

(Tot Orestes en Pylades)

Weten jullie iets van deze vrouwen, uit welke stad van Zeus' eigen Griekenland dit addergebroed komt? Je krijgt een snelle dood als je nu opbiecht. Jullie zwijgen, net als zij? Je hebt gelijk, ik ben een barbaar, ik versta alleen de stem van jullie bloed. Net als zij, hahaha. Alles zwijgt als ik spreek, zo hoort het ook. Mijn stem klinkt goed hier in de tempel... ha... hoor... haaaa...! Aanraken mag ik ze niet, maar zeggen alles. En luisteren moeten ze. En luisteren doen ze maar al te graag, dat geeft wat afleiding in het maagdenleven. Wat hebben ze al niet aangehoord van deze wilde. Noem eens een van de namen die ik jullie geef wanneer ik dronken ben. Kijk, ze schamen zich, kijk, kijk, vuurrood wordt mijn maagdelijke priesteres. Ze gaat er aan, als ik haar eenmaal heb beroerd... of eenmaal... ze gaat er aan. Geen onrein bloed in mijn volk. Verweken zou ik mijn stam, het lieren tokkelen zit jullie in het bloed. Sterren kijken en cirkels trekken, daar gaat elk volk aan ten onder. Verdrogen moet dit maagdentuig uit Griekenland. Geloof me, beesten zijn het, furieën, deze heiligen uit Griekenland. Ik ken de vrouwen.

(Tot Ifigeneia)

Vooral deze .Haar ken ik, dit is mijn maagdelijke favoriet. Tegen geen honderd van mijn vrouwen zou ik haar willen ruilen.

(Tot Pylades)

Kijk jij niet zo spottend, ja, jij! Ken jij filosofie? Zij heeft geprobeerd me uit te leggen wat dat is. Maar ik kan niet luisteren, alleen maar kijken, ik kijk naar de woorden die ze spreekt, dat is mijn filosofie, hahaha... haar lippen die bewegen. Kun je dansen? *(Dreigt met zijn mes)* Wie het slachtmes heeft, kan Grieken laten dansen zoals geen Griek ooit heeft gedroomd dat hij het kon.

(Tot Orestes)

Ja jou ook, verwaande hond.

(Wil hem slaan)

IFIGEN.: Raak hem niet aan.

THOAS: *(bang)* Waarom niet?

IFIGEN.: Hij is besmet.

THOAS: Allicht. Iedere Griek is besmet. Ze kunnen niet meer tegen

vuil, omdat ze te veel baden. En als ik de pest riskeer voor het genoegen van een klap?

IFIGEN.: Ze moeten gereinigd worden voor het offer.

THOAS: Waarom?

IFIGEN.: Deze heeft zijn moeder gedood met eigen hand. De ander heeft hem erbij geholpen.

THOAS: Zijn moeder! Een Griek doodt zijn eigen moeder. Walg je zo van je eigen moeder? Welk een inzicht voor een Griek. Dat moesten jullie meer doen.

IFIGEN.: Deze had waangezichten. In zijn koorts heeft hij bekend. Het beeld van Artemis stond omgekeerd in de nis. Haar ogen waren dicht. Dat is een teken dat zij zich van u afwendt. Dat brengt ongeluk. Laat deze mannen aan mij over. Ik ben onkwetsbaar door de bescherming van de Godin. De wraakgodinnen zwermen om hun hoofd, ik zie hen. Ze zullen ook u met waarzin slaan, zoals ze het hem deden.

THOAS: En wat kan jou dat schelen? Ben je bang dat ik me niet meer beheers? Dat mij de waanzin eindelijk verstandig zal maken? Dat ik dan geen ontzag meer heb voor jouw priesterkleed? Ben je zo met mij begaan?

IFIGEN.: Neen, wel met mezelf. De misdaad aan de priesteres van Artemis begaan, kan alleen gereinigd worden met het bloed van Grieken. Maar Artemis aanvaardt geen offer eer haar beeld en deze twee besmetten zijn gereinigd met het zilte water van de zee.

THOAS: Ik ruik bedrog. Ik zal mijn mannen laten komen.

IFIGEN.: Twee is genoeg. Ik zal hen roepen, als het beeld bedekt is. Uw volk, noch deze Grieken mogen Artemis zien in haar vertoornde staat. Ik zal de gevangenen mantels over het hoofd doen werpen en straks op het strand een heilig vuur ontsteken waarmee de reiniging voltooid kan worden. Laat uw mannen ieder op een afstand houden, niemand mag zich vertonen op de weg die naar de haven leidt. Houdt vooral de jonge vrouwen weg, want Artemis slaat ieder die haar ziet in deze staat, met onvruchtbaarheid.

THOAS: Welk belang heb jij er bij dat onze vrouwen nieuwe barbaren op de wereld brengen?

IFIGEN.: Die moeten het onrecht wreken dat Artemis door Grieken werd aangedaan. Zij heiligt deze tempel temidden van uw volk. Zij gaf mij het teken.

THOAS: Je liegt. Het beeld staat omgedraaid zeg je? Goed, dat kun je zelf gedaan hebben. Maar met gesloten ogen? Dat wil ik zien.

IFIGEN.: Ik zal het beeld hier halen.

THOAS: Goed. Dat had je niet gedacht.

(Ifigeneia af. Thoas tot een dienares)

Zeg dat zij even wacht.

(Dienares af. Thoas tot de mannen)

Weten jullie wat van deze vrouwen?

PYLADES: Niets. Alleen dat zij ons willen offeren. Laat het vlug gebeuren. Doch reinig eerst het beeld. Wij zullen verdoemd zijn in de Hades, als Artemis ons niet wil aanzien.

THOAS: Geloven jullie in dat verhaal van die gesloten ogen?

PYLADES: Ja. Het is ons belang gereinigd te worden geofferd.

THOAS: Ik geloof dat zij liegt. Dat wil ik nu weten, eens en voor al. Wanneer ik jullie vrij laat als jullie mij vertelt dat zij gelogen heeft? Jullie zijn toch besmet en kunt het beeld rustig aanschouwen.

PYLADES: Goed, laat het ons zien.

THOAS: Jullie kan toch niets meer gebeuren, denk je, listige hond. Je zegt natuurlijk dat ze heeft gelogen, ook als de ogen dicht zijn. Jullie vrij en ons hier achterlaten met de vertoornde Godin, die ik niet mag aanzien. Wat is dan het bewijs? Ik sta op voet van oorlog met mijn nabuurstam.

PYLADES: Laat haar het beeld dan brengen en zie zelf.

THOAS: Om de dienst hier te vernietigen!

(Tot dienares)

Zeg haar het beeld te laten waar het is en laat haar komen.

(Ifigeneia op)

Ik geloof je niet, nooit heb ik je geloofd.

IFIGEN.: Ik vraag niet om geloof, alleen om eerbied voor mijn Godin.

THOAS: Ik moet hier weg. Ik voel dat ik mijn beheersing ga verliezen, en dan...

IFIGEN.: ...had ik geen macht meer over deze Grieken.

THOAS: En niet meer over dat bedorven lijf dat heilig zegt te zijn.

IFIGEN.: Ook over dat niet meer.

THOAS: *(tot de mannen)* Ik heb haast met jullie. Anders zou ik je eens laten zien hoe een barbaar een Griekse maagd geniet zonder haar aan te raken. In mijn paleis dansen mijn vrouwen voor hun koning, hier danst de koning voor Griekse vrouwen... en hoe, nietwaar mijn maagdjes, en hoe! *(Af met de lijfwacht)*

IFIGEN.: Komt dienaressen, snel, brengt alles in gereedheid voor de tocht, eer hij op zijn woord terugkomt. Jullie weten hoe veranderlijk hij is.

(Vrouwen af; tot Orestes die haar doordringend aankijkt)
Thoas is een beest, maar je zag wel, ik heb hem getemd. En toch, wat mijn vader deed was erger dan wat hij maar kan verzinnen, want ik ben Thoas' dochter niet. Laat mij boeten door mijn leven voor jullie in te zetten. Van nu af leef ik alleen voor jou. Het liefste wat ik had, de herinnering aan mijn broertje, heb ik nu geruild voor jou. De enige mens die ik in mijn herinnering omhelzen kon, aan wie ik mij vastklampte om niet tot op mijn gebeente te verharden. Dat kind, dat ik in mijn herinnering als kleuter heb bewaard, is nu tot man geworden door jouw aanwezigheid. Hij hield mijn kuisheid wakker, mijn vrouwelijke tederheid in leven. Ik ken nu geen angst, geen overleg meer, alleen de zorg dat jullie beiden met het beeld het vaderland bereiken. Al stoot je me overboord als wij straks in volle zee zijn, ik zal, verdrinkend, dankbaar naar je kijken, want dan heb ik door jou een dag van geluk gekend. Ik was alleen, begrijp je wat dat zeggen wil, alleen? Laat mij niet praten, maar zeg dat je begrijpt. Kan ik boeten? Knik mij dan toe! Is het boeten wat ik doen ga? Knik dan, of schud je hoofd, maar kijk mij niet zo aan! Nee, nee, geen prijs bedingen. Doen!

PYLADES: En snel, voor het te laat is.

IFIGEN.: Eerst moet hij zeggen dat ik gaan moet, al beveelt hij maar. Ik kom niet van mijn plaats.

PYLADES: Jij bent hier vergeten wat trots is. Smeekbeden en bevelen maken afhankelijk en hij wil niet afhankelijk zijn. Sta voor je eigen daden in en ga.

IFIGEN.: Jij spreekt altijd dubbelzinnig, ik kom aan jou niet uit, en hij ... die ogen!

PYLADES: Ga en haal het beeld.

IFIGEN.: Goed. Pylades.

(Zij gaat af)

ORESTES: Pylades.

PYLADES: Stil! Zij staat misschien te luisteren.

ORESTES: Zij mag horen.

PYLADES: Later. Eerst hier vandaan. En met het beeld. Daarvoor zijn we gekomen.

ORESTES: Als mij Elektra nu beval deze vrouw te doden, ik deed het, en met volle instemming. Geen wraakgodinnen kregen dan een kans, want het was een gerechte daad.

PYLADES: Is dat haar loon, omdat ze openhartig is?

ORESTES: Je gaat haar weer verdedigen, omdat je haar gebruiken wilt.

Je zet je zeil weer naar de wind. Aan jouw houding zie ik hoe afschuwelijk de mijne was. Of bijna is geweest.

PYLADES: Ze heeft berouw. Zij wil boete doen. Geef haar voorlopig die gelegenheid.

ORESTES: Door wat zij deed met Thoas, door wat zij niet met hem deed, dankt zij haar leven. En ik zou de winst opstrijken van dit smerige spel?

PYLADES: Jij bent jaloers op wat dat barbaarse beest heeft durven dromen. Jaloezie is hetzelfde als begeerte. Liefde kent geen moraal.

ORESTES: Dat heb je mij zoëven nog verweten.

PYLADES: Toen kon het nog geen kwaad. En het deed mij goed. Moraal bestaat alleen als je je het kunt veroorloven.

ORESTES: Ik wil mijn eigen dood. Nu kan ik die nog willen. Liefde is verraderlijk, omdat ze leven wil, ten koste van alles.

PYLADES: Het enige dat van de liefde leven blijft is het kind. En dat lacht om zijn verwekkers. Denk aan je moeder.

ORESTES: Zie mij, dan zie je wat er van mijns vaders liefde is geworden.

PYLADES: Eerst vrij! Dan is ze machteloos. Je kunt je in de boot nog dagenlang bedenken. Alleen met moed krijgen wij het beeld niet naar Athene.

ORESTES: Ik ben blij met deze ketens. Ik hoef niet meer te kiezen tussen bedrog en zuiverheid. De zuiverheid wordt me opgedrongen. Dit is de beste toestand voor een zwakkeling als ik.

PYLADES: Nooit was je zo onhandelbaar. Je doet tòch wat ik zeg, doe het voor een keer zonder tegenspartelen. In Griekenland hebben we nog een leven lang voor nutteloze redenaties. Laat mij begaan, dat is het beste voor je.

ORESTES: Als het het slechtste blijkt is het te laat om het te herroepen. Geen woord zeg ik meer tegen die vrouw.

PYLADES: Ik houd je aan je woord. Laat mij begaan.

(Ifigeneia op met de dienaressen. Het beeld van Artemis, in een doek gewikkeld, in haar armen. Zij bevrijdt Orestes en wil hetzelfde met Pylades doen; Orestes rukt haar de sleutel uit de handen)

ORESTES: Hem zal ik zelf bevrijden.

(Doet het. Tot Ifigeneia)

Slang!

IFIGEN.: Artemis verdedig mij! Wat kijkt hij mij aan. Hij doodde ook zijn moeder!

PYLADES: *(tot Orestes)* Laat haar.

ORESTES: *(tot Pylades)* Natuurlijk laat ik haar. Je hebt haar immers nodig. Ik zou nog laffer zijn dan die wilde, die ongeluk verwacht als hij haar aanraakt. Iedereen die haar beroert, is op hetzelfde ogenblik besmet. Alleen al de begeerte naar haar vervloekt.

IFIGEN.: Dan heb je mij dus toch bedrogen. Erger dan ik ooit die wilden deed. Jij wendde liefde voor, zo, dat ik mij in je ogen heb vergist. En wou jij mij beschuldigen van verraad? Jij durft te spreken van waarheid, jij gebruikt het edelste wat een vrouw bezit om haar te bedriegen. Daar staan ze, de hooghartigen.

(Tot Orestes)

Jij bent net als mijn vader. Leven wil je. Roem! Zelfs je liefde moet wijken als je twijfelt of je de volgende dag nog beleven zult in volle glorie. Maar wat ik deed was het laagste, ik de slang. Maar het vergif van deze slang, mijn landverraad gebruik je om er je armzalig leven mee te rekken. Wat wordt dat nog voor een leven? Hoe moet je kijken, wat moet je voelen als je, terug in Griekenland, meescheldt op mij en mijns gelijken? Waar je ooit je vrijheid voor gebruiken zult, je dankt het mij, want ik zal alles doen om je te redden. Ik deed al wat ik kon om je te redden. Dit ogenblik van vrijheid dank je al aan mijn liefde. Dit ogenblik heb je alvast verraden. O, dat ik denken dorst aan zee, aan het slaan van riemen, aan het naderen van Griekenlands kust. Mijn stad, mijn taal uit Griekse monden om mij heen. Ik heb alleen verstand van slechtheid, dat weet ik nu voor goed, of nee, want in jou zag ik het slechte niet. Die barbaar brulde al deze jaren voor niets zijn wellust uit, maar jij, met slinkse list, met vleierstaal, de liefde in je blik, laffe huichelaar, jij vangt een vrouw. Goed, goed, ik laat mij vangen door je, graag, het laatste wat ik wens, aan jou dit ellendig leven offeren. Maar wat voor leven geef ik aan de man die ik liefheb? Als er een straf voor mij bestaat, dan heb ik die nu gekregen, wat er verder ook met mij gebeurt.

PYLADES: Als je hem wilt redden moet je handelen, straks is het te laat.

IFIGEN.: Je bedoelt dat het voor jullie straks te laat is. Voor mij is het al te laat.

(Tot Orestes, die haar onafgebroken in haar ogen kijkt)

Wat heb jij nog ooit te geven aan een vrouw, als jij haar aankijkt met die ogen, zo, zoals ze dan weer zullen kijken en dàn in oprechtheid? Onmogelijk! Nooit wordt liefde, wat eens list was. En toch, in mij heb je je niet vergist. Uitstekend heb jij je spel gespeeld. Jij gokte op de liefde die in mij is. De liefde die ik rein hield in de herinnering aan mijn broer. Aan hem dank je je vrijheid.

ORESTES: Alleen een vrouw als jij kan zelfs bij liefde aan sluwe opzet denken, aan verraad. Ik had je lief. Ik hèb je lief. Maar deze liefde is onmogelijk, zo onmogelijk als ik zelf ben.

IFIGEN.: Jij hebt gelijk, mij kan geen man beminnen. En toch, toch doe je het, om mij nog wanhopiger te maken. Of is het weer een leugen, om mijn hulp te behouden tot je me niet meer nodig hebt en dan in zee te stoten? Ik zal je helpen, en ook hem, ik zweer het... maar wees eerlijk, en zeg me nog eenmaal dat je van me hield.

PYLADES: Dit is waanzin. Wat zijn woorden als er daden nodig zijn.

ORESTES: Daden zijn nooit nodig Pylades. Alleen barbaren geloven in doen. Wij Grieken zijn zover dat wij met woorden leven. Wij vereeuwigen ons in woorden. Alleen daarom doen wij. Ik wil woorden vinden die klaarheid brengen in dit ogenblik. Ik heb geen haast. Waarvoor? Voor wie? Ik ben mijn eigen tijd. Mijn dood komt snel genoeg. Ik wil weten, nú, wie ik ben. En dan weer verder.

PYLADES: Dan zijn je ogen misschien voorgoed gesloten.

ORESTES: Dat doet aan de eeuwigheid niets af dat ze gesloten blijven. Nog zijn ze open en ik wil zien, anders durf ik ze, als we Griekenland bereiken, nooit meer op te slaan.

(Tot Ifigeneia)

Dat ik nog tot je spreek, is het bewijs dat jij me alles bent. Want door te dralen hier, zet ik mijn leven op het spel, en ook het jouwe, dat mij liever is dan het mijne. Ik wil weten wat mij in je aantrekt. Je verdorvenheid? Dan ben ik niet langer waard een Griek te zijn. Of houdt Griek-zijn valsheid in, verdorvenheid en wansmaak? Dat Thoas mij moest leren wie je bent dat ik dat zelf niet zag op het eerste gezicht, dat doet mij twijfelen aan alles waar ik tot nu toe in geloofde. Het edelste dat ik te geven heb is zoek geraakt in jou, voor altyd zoek. Wie ben ik dan? Ik had niet naar mijn zuster mogen luisteren, en mijn moeder doden. Ik had moeten denken, praten, overwegen, wachten, zoals nu... nooit was ik dan tot die daad gekomen. Ik had wel een reden gevonden om mijn moeder te vergeven, net zo als ik die nu zoek voor jou, voor mij. Jij... onmogelijk je aan te raken, onmogelijk dat niet te willen. Wat ben je toch ongeduldig, Pylades. Ik leef toch! Wij leven toch! Daar gaat het toch om in het leven: leven! Moet er weer iets gebeuren? Heb je haast? De dood is er altijd aan alle kanten. Wie kan van mij verlangen dat ik daar haast mee maak? Ik wil de liefde niet, die ik hier heb leren kennen. En als ik leven blijf, moet ik die liefde. Dit zijn de wraakgodinnen, dit is de waanzin. Dit kan alleen een God verzinnen. Dit

doen geen mensen elkaar aan. Geloof toch eindelijk, Pylades, hier heeft een God de hand in het spel! Hiervoor liet Apollo mij mijn moeder doden om mij de weg te laten banen naar deze vrouw.

(Tot Ifigeneia)

En jij die mijn ogen zag, toen ik je aankeek, jij zag niet dat ik met mijn hart keek... Zo twijfel je aan je eigen hart, omdat in jou alles tot valsheid wordt. Maar weet het dan: ik heb je lief. Als brullen je beter overtuigt, dan zal ik het brullen, harder nog dan Thoas het kan... zo hard als mijn landgenoten schreeuwden in doodsangst voor het beulsmes, jouw kransen in hun haren. Ik ken geen doodsangst. Ik ken nu de liefde! Erger bestaat er niet. God Apollo doodt mij met uw pijl. Gezegend zijt gij, treffer van verre.

IFIGEN.: Geen gevangene heb ik ooit zo zien lijden als degene die mij liefheeft. Ik ben gelukkig. Hij heeft mij lief. Hij heeft ook mijn slechtheid lief, mijn vergissingen, mijn onmacht. Hij heeft mij lief met alles wat ik ben. En dat dat afschuwelijk is weet niemand beter dan hij die mij liefheeft. O, geloof jezelf toch: je bent gelukkig, gelukkiger dan ooit een vrouw was die werd bemind om haar edelmoedigheid. Vergeef het mij naamloze man, je gaf mij hoop door wat je mij verwijt. Toen je sprak priemden die woorden als dolken in mijn hart — nauwelijks verklonken, echoën ze na als liefdewoorden.

PYLADES: Wees gelukkig en handel!

IFIGEN.: Ik heb weer hoop.

PYLADES: Ga dan!

IFIGEN.: Als hij meegaat. Ik verzet geen voet meer als ik die niet mag zetten aan zijn zijde. Waarom zou ik vrijwillig mij verwijderen van hem die mij het liefst is? Ik wil nooit meer „ik" zijn. Van nu af ben ik „wij" of niets meer.

ORESTES: Wij? Wij! Afschuwelijk.

IFIGEN.: Ik wil nu dat je weet wat dat „wij" betekent. Mijn dienaressen kunnen getuigen dat wat ik nu ga zeggen waarheid is. Mijn vader... vrouwen jullie weten dat ik mij nu overgeef... mijn vader... ik had gezworen zijn naam nimmer uit te spreken, hem dood te leven door mijn leven... maar nu weet ik dat men niet aan zichzelf ontkomt, dus ook niet aan zijn vader... mijn vader is Argos' koning Agamemnon.

PYLADES: Ben jij...

IFIGEN.: Mijn moeder Klytaimnestra.

ORESTES: En jij...?

IFIGEN.: Stil! Ik spreek uit vrije wil, ik wil niet gedwongen zijn, zelfs niet gevraagd. Mijn vader ging, zoals iedere Griek wel weet, naar Troje om mijn ontuchtige tante Helena te rukken uit de armen van haar minnaar Paris. Hij wilde eer behalen aan de oneer van zijn broeders huisgezin, terwijl het zijne werd besmeurd door Aigisthos. Maar het ging hem slechts om roem, doch roem en eer laten zich evenmin vermengen als goud en water. Begrijp je nu uit welk een huis ik kom? Mijn moeder, mijn tante, voorbeelden van ontucht. Ik leerde als kind de mannen haten, door de mannen die heimelijk slopen naar en uit mijn moeders slaapvertrek. Wat ik aan liefde had, was voor mijn broertje Orestes, die nog amper praten kon of lopen. Hij stond op de drempel van de misdaad. Want hij was man. Tot op een dag, mijn moeder mij het bruidskleed aantrok, en mij, een kind nog, deze vrouwen, ook nog kinderen, meegaf om te Aulis in het huwelijk te treden met Achilleus. Wat bleek? De vloot lag werkeloos op Aulis' kust. De Godin Artemis verhaalde op mijn vader zijn mateloos gepoch. Windstilte doemde maandenlang het leger tot ledigheid. Agamemnons gezag als legerleider liep gevaar. En gezag was hem het liefst van al, liever dan zijn huwelijkseer, zijn kinderen. Toen deed Kalchas, misschien wel op aanraden van mijn vader, de belachelijke voorspelling dat er wind op zou steken als Artemis verzoend werd met het liefste dat de vorst bezat: zijn kind. Zijn oudste dochter moest hij offeren als hij wilde dat Troje, zij het ook na lange strijd, zou vallen. Niets heeft een Griek te offeren dan zijn roem. Dus een kind ... maar al te graag! Natuurlijk zuchtte hij, tranen vloeiden rijkelijk, en uit angst dat hem zijn vaderschap zou overmannen, beval hij dat ik in een lang gewaad, het hoofd bedekt op het altaar moest worden neergelegd. Dit werk viel mijn bruidsmeisjes ten deel. Een andere taak dan waarvoor men hen had uitgezonden. Ik verzon een list, doodde een hinde, die klaar stond voor het offer en wikkelde het dier in mijn gewaad. Hoe het verder is gegaan in Aulis weten jullie beter dan ik. Kalchas had zeker wel een uitleg klaar die Agamemnons roem nog heeft verhoogd. Maar hij heeft mij gedood! Van dat ogenblik af was ik gestorven en zwoer ik wraak.

PYLADES: Ifigeneia nu moet ik spreken, niet omdat de tijd dringt, maar omdat mijn vriend niet spreken kan.

IFIGEN.: Hij vond zelf de woorden om te kwetsen, laat hem nu, wanneer hij wil, de woorden zeggen die alle wonden helen. Hij kwam tot inzicht door mijn verhaal, ik zie het. Een vrouw weet op het eerste

gezicht meer van een man dan jullie na een leven lang van vriendschap.

PYLADES: Ik weet iets van hem Ifigeneia, dat jij niet weten kunt: het meest eenvoudige. Als je dat wist zou je begrijpen waarom hij nu sprakeloos is.

ORESTES: Laat mij Pylades. Ifigeneia, een paar maal heb je al gezegd dat je broertje de enige herinnering aan een man is die je dierbaar bleef. Gesteld hij was hier gekomen in de tempel terwijl je landgenoten zalfde voor het offer. Had je hem niet liever dood gewenst, dan dat hij van Thoas had moeten horen wat ik gehoord heb?

IFIGEN.: Ik ben zijn zuster, hij is een kind van hen die mij verwekten, hij had begrepen. Hij sloeg als kind zijn armpjes om mijn hals en kuste mij, omdat hij mij vertrouwde. Een kind vertrouwt zich aan geen slechte vrouw. En al zou hij niet begrepen hebben, hij is mijn broer, de enige man op wie ik recht heb. Ik heb hem verzorgd. Ik heb hem uit de buurt gehouden van de zwelgpartijen en de uitspattingen van ons beider moeder. Ik trachtte hem in mijn herinnering te laten blijven zoals hij was toen ik hem alleen moest laten. Ik durfde hem niet groter laten worden, uit angst dat hij mij rekenschap zou vragen. Ik bracht mijn dagen door met niet te durven. Ach Orestes!

PYLADES: Maar hij is groter geworden. Gegroeid tot deze man, mijn vriend. Hij is Orestes.

IFIGEN.: Wat... hij is...? Jij dubbelzinnig mens, wat heb je hiermee voor?

ORESTES: Ifigeneia, ik ben Orestes.

IFIGEN.: Nee! Genade! Ik word waanzinnig.

ORESTES: Ik ben Orestes. Daar is alles en niets mee gezegd.

IFIGEN.: O Goden,de enige die mijn liefde heeft opgewekt, de enige die mij liefhad, ondanks alles wat ik deed, blijkt mijn broer te zijn.

ORESTES: Ik doodde onze moeder.

PYLADES: Maar op last van Apollo, omdat zij Agamemnon doodde.

IFIGEN.: Klytaimnestra hem? Niets dan ontrouw, dood, verraad. O, broeder, lieve Orestes, ik schaam mij dat ik je nu anders in mijn armen sluit dan ik zou doen als je mijn minnaar was. Ik zou je alles willen geven wat ik aan tederheid te geven heb. Het is alsof ik je het beste van mijzelf onthoud. Jij, Orestes, jij mijn broertje, wordt achtervolgd door de wraakgodinnen. De goden zij gedankt dat je mij geen ander geluk kunt geven dan mij te laten zijn wie ik ben: je zuster. Dat is mijn boete, dat ik alleen maar zuster zijn mag voor de

eerste man die ik beminde. Ik ben je zuster Orestes, zonder iets te doen maak je mij tot de gelukkigste aller vrouwen.

PYLADES: Nu neem ik het heft in handen. Voor alles vrij. De soldaten staan nu zeker opgesteld. Als ze achterdocht gaan krijgen is ons plan verijdeld.

ORESTES: Ik ga hier niet vandaan.

PYLADES: Orestes!

IFIGEN.: Orestes, broer.

1e VROUW: Zoon van Agamemnon, red ons!

1e VROUW: In naam der Goden red ons!

ORESTES: Ik wil hier sterven, zoals mijn landgenoten moesten sterven door de handen van mijn oudste zuster. Ik wens het voorrecht niet dat Atreus aan zijn nakroost biedt. Ik zal niet oordelen, ik wil sterven. Moeder dood door mij, vader dood door haar, jij dood door hem ... en van dat kerkhof zou ik mijn leven moeten roven als een gravenschenner samen met mijn zuster die ik heb begeerd ... ik dank.

IFIGEN.: Agamemnon dood ...

ORESTES: Wend geen verdriet voor, het is een goed bericht voor jou. Jij bent gewroken. Daar heb je toch voor geleefd, voor je wraak en mij. Onze moeder heeft hem in het bad bewerkt met een bijl, samen met haar minnaar Aighistos, onze neef zoals jij het hier de Grieken deed in naam van de heilige Artemis.

IFIGEN.: Orestes!

ORESTES: Orestes! Orestes! Wat wil je dan van mij? Tedere woorden? De ontmoetingsscène van de verloren broeder en de doodgewaande zuster en dan met volle zeilen terug naar het vaderland, de schande smoren in het verrot geweten van onze familie? Raak mij niet aan, ons geslacht wordt al te makkelijk tot bloedschande verleid. Dat mijn vader, hij de overwinnaar van de Trojanen ...

IFIGEN.: Is Troje overwonnen?

ORESTES: Ja, en toch leef je nog! Agamemnons roem is verzekerd tot in de verste tijden. Moet je nu niet lachen, Pylades? Al is het om een hond, een goudstuk of een windvlaag ... als de waarheid maar in roem verzuipt, als de heerszucht maar kan grijnzen achter het masker van de edelmoedigheid. Overspel, verraad en sluipmoord zijn de uitwerpselen van de geschiedenis, die stinken niet. Ik zeg niet: ik kan niet meer, daarvoor ben ik te jong, ik zeg ik wil niet, ik wil dit leven niet.

IFIGEN.: Lieve Orestes, daarom voelde ik mij tot je aangetrokken. Ik voel dat ik spreken zou als jij wanneer ik mannenkracht had. Je open blik ...

ORESTES: Was ik de eerste met een open blik van alle Hellenen die hier geketend werden?

IFIGEN.: Zo keek er geen naar mij.

ORESTES: Dus liet je ze sterven omdat hun blik je niet beviel?

IFIGEN.: Het Griekse leger slachtte mij voor wind, wind was ik voor hen.

ORESTES: Ik ben een Griek als zij. Ik ben een zoon van Agamemnon. Ik ben tot hetzelfde in staat in de vervoering van het ogenblik, als ik omringd was door het hele leger. Maar onze zuster Elektra haat net zo ongecompliceerd als jij. Dood moeder, zei ze, mèt haar verleider en wreek zo onze edele vader.

IFIGEN.: En zij wist wat hij met mij deed!

ORESTES: Natuurlijk. Net als ik. Ik heb daarover niet eens nagedacht. Wat vader deed was goed gedaan. De familie praat de vader tot een God, al is hij ook een ondier. De groten is alles aanleiding tot grootheid. De veldheer geeft zijn eigen kind voor wind, het rijmt nog ook, leve de veldheer! Ja, het was een moeilijk ogenblik voor vader, maar wat is een kind als het om de „zaak" gaat. Wat is onrecht, knevelarij wanneer het om de „zaak" gaat. Altijd is er wel een zaak die alle middelen heiligt. Nietwaar Pylades?! Apollo, God van het Licht, wat is zuiverheid? Mijn taak is zuiverheid. Mijn klein fatsoen. Dat wil ik bewaren op het hakblok, hier in den vreemde, temidden van de barbaren. Mijn onopvallende, fatsoenlijke dood. O laffe hond die ik ben. Terwijl ik deze woorden zeg denk ik aan Argos, aan mijn koningstroon, aan mijn volk dat mij alles vergeven zal, ja mij om dit alles nog inniger vereren zal.

IFIGEN.: Orestes, broer, ik heb je geen afscheidskus gegeven toen ik wegging. Ik moest naar Achilleus. Ik had mannen zien kussen, vrouwen zien kussen, er was niets dat mij meer angst inboezemde dan een kus. Ik moest naar Achilleus om hem te kussen, die ik weet niet hoeveel vrouwen al gekust had. Ik walgde van mijn mond, die ook ging kussen. Daarvoor wilde ik je toen sparen. Ook nu zal ik je sparen. Jij bent mijn fatsoen, dat ik gespaard heb tot op dit ogenblik. Is er dan geen boete mogelijk in dit leven? De Goden...

ORESTES: Praat mij niet van de Goden. Pylades, jij hebt gelijk gehad: de mensen hebben alleen Goden om hun misdaden op af te schuiven. Artemis nam de schuld van vader op haar schouders, nu dit beeld weer die van ons. Altijd is er wel een beeld, een naam, een altaar of een hakblok dat geen gebeden tegenspreekt. En ik zou met een huichelachtige wijding op mijn gezicht achter dit beeld Athene binnentrekken? Nooit.

PYLADES: Artemis leeft in ieder beeld dat je voor haar opricht. Noem je fatsoen dan Artemis, aanbid dat in haar, en je hebt het waar geloof.

ORESTES: Lijkt zij op mij, Pylades?

(hij wijst op Ifigeneia)

PYLADES: Meer op Elektra zou ik zeggen, jij lijkt op Chrisotemis.

IFIGEN.: Is dat mijn jongste zuster?

ORESTES: Ja.

IFIGEN.: En broers?

ORESTES: Ik ben de enige gebleven.

IFIGEN: De Goden zij gedankt. Lijk ik op Klytaimnestra?

ORESTES: Ja... maar ook, voor zover ik dat van zijn beelden weet, ook op vader. Vooral als je opzij kijkt. Dat ik dat niet eerder heb gezien? En ik?

IFIGEN.: Op vader.

ORESTES: Iedereen zegt dat ik zijn evenbeeld ben, met Chrysothemis. Elektra is het kind van moeder. Misschien dat zij daarom juist vader zo aanbad. Zuster ga met Pylades. Snel Pylades, ga jij met haar. Dit is geen loos gebaar. Ik wil hier blijven.

IFIGEN.: Dan blijf ik ook.

ORESTES: Laad die verantwoording niet ook nog op mij.

PYLADES: Dan blijf ik ook.

VROUWEN: En wij dan? Wij?

ORESTES: In Godesnaam geen pathetiek.

PYLADES: Jij bent de laatste mannelijke telg uit je geslacht. Denk welk een strijd er zal ontbranden als de koningszetel vrij komt.

ORESTES: Eindelijk nieuw bloed op Argos' troon. Dat is wat bloedvergieten waard. Grijp je kans Pylades! Je vindt Elektra naast je.

PYLADES: Ik ben je vriend.

ORESTES: Ik weet het, maar geen goede vriend. Het beste van mij bleef in deze tempel achter, als ik ging. Hier begon en eindigde Orestes' liefde. Ik hoor hier. Bij mijn vergissing. Laat ik het maar vergissing noemen.

VROUWEN: Wij willen hier niet blijven! Wij willen leven! Neem ons mee!

IFIGEN.: Broer...

ORESTES: Niet dat woord. Is het een verdienste iemands broer te zijn?

PYLADES: Het is een verdienste, ja. Omdat het menselijk is. Het is misschien de enige zekerheid waarop een mens kan steunen: broer te zijn, of zuster... voor de rest zijn we fantomen. „Mijn broer", dat klinkt. „Mijn volk", dat klinkt al veel slechter. „Mijn geloof",

dat wordt al pijnlijk, vooral als iemand ons hoort die niet van ons geloof is. „Mijn broer", dat begrijpen we zelfs van een barbaar.

2e VROUW: Ifigeneia, altijd hebben we gedaan wat jij ons beval.

3e VROUW: Jij hebt ons beloofd. Jij hebt gezegd dat jij altijd je woord hield.

IFIGEN.: Onmogelijk. Ik moet hier blijven als mijn broer blijft.

PYLADES: Ik blijf bij mijn vriend.

ORESTES: Moeten jullie me dan met alle geweld belachelijk maken? Geen mens is de andere waard. Goed, ik ga. Voor jullie! Dank voor de verontschuldiging die jullie mij aan de hand doen. Pylades, als wij ooit weer samen wandelen langs de wegen buiten Argos, zullen we veel woorden hebben te ontzien. Vooral moeten we dan voorzichtig zijn met het woord „zuiverheid". Dat laten we hier achter, of het gaat straks met ons op het altaar. Maar goed, dat is van later zorg. Eerst naar het vaderland, met de buit. Daar maken we van oude woorden nieuwe, voor een ander leven.

(Een dienares geeft de mannen mantels. De stoet gaat af)

EINDE LAATSTE BEDRIJF

W. A. Braasem

VAN RIJMELAARS EN RECENSENTEN

Nederlands oudste tijdschriften tot De Gids (1684—1834)

„Eene uitvoeriger studie der vergeten bladen zou een vergeefsche arbeid zijn: hunne productieve gaven overwogen verre hunne critische" — en inderdaad schijnt op het eerste gezicht dit woord van Potgieter voor de eerste anderhalve eeuw in het Nederlandse tijdschriftwezen een grond van waarheid te bevatten.

Zijn de in de 18e en de eerste decennia der 19e eeuw verschenen bladen naar hun literaire waarde beoordeeld zeker niet van overdreven belang te achten (hoewel men, voorzover mogelijk, moet trachten ook hierbij de normen van de tijd zelf te hanteren), in een geheel ander licht komen deze geschriften te staan, wanneer we ze met meer cultuurhistorische bedoelingen benaderen en er een spiegel in zoeken van het gehele maatschappelijke en geestelijke leven in ons land in dit voor de volle ontplooiing van het Europese denken toch alleszins boeiende tijdvak. Bovendien zou men aan een behandeling van die vergeten periodiekjes nog een zekere mate van actualiteit kunnen verlenen, waar juist dezer dagen een ware accumulatie van herdenkingsdata plaats vindt: 28 december jl. de 250e sterfdag van Nederlands eerste tijdschriftredacteur, de Rotterdamse Erasmiaan van Franse afkomst Pierre Bayle, alsmede, in 1956, de 225e verjaring van de oprichting van het eerste belangrijke Nederlandse tijdschrift: De Hollandsche Spectator, terwijl het dit jaar dan juist 200 jaar geleden zal zijn, dat Jacobus Bellamy werd geboren, de dichterlijke bakkersgezel uit Vlissingen die met een tweetal tijdschriften een soort 18e-eeuwse „Beweging van Tachtig" inzette, die om verschillende redenen echter geen blijvend succes beschoren was. Het is dan ook voornamelijk tegen deze achtergronden, dat hier, in summier bestek, een overzichtje mag volgen van de eerste anderhalve eeuw in het Nederlandse tijdschriftwezen, totdat dit door de oprichting van Potgieter's blad De Gids tot een wat meer internationaal niveau zal worden opgeheven.

In het „Domineesland" der 17e-eeuwse noordelijke Nederlanden hebben de oudste vormen van literaire kritiek hoofdzakelijk bestaan uit disputen over geloof en godsdienstzaken, waarbij vooral het toneel

en het drama, waarvan immers „altydt seecker is dat de Duyvel haren Meester is geweest", in belangrijke mate het onderwerp van een polemische literatuur hebben gevormd. Zo zien we o.m. Vondel als verdediger der dramatische kunst het meermalen opnemen tegen de in dit soort zaken immer alerte predikanten, die Cerberussen der Calvinistische moraal, die „ongerust uit hun donckeren pruilhoeck met donckere en norsse winckbraewen" dit goddeloos bedrijf „grimmend" plachten aan te zien.

De eerste beginstadia van een literaire polemiek in Nederland kan men dan nog slechts hier en daar in de geschriften van de mannen van „Nil Volentibus Arduum" aantreffen.

Dit in 1669 door Dr Lodewijk Meyer in navolging van Richelieu's Académie française opgerichte dichtgenootschap is een der eerste van een soort literariserende heren-sociëteitjes, die gedurende een belangrijk deel van de 18e eeuw het letterkundige leven in de Nederlanden zullen gaan beheersen. Meyer en zijn vrienden lieten zich bij hun literaire kritiek voornamelijk leiden door de Critique de l'Académie française en de „Art poétique" (1669—1674) van Boileau, wiens „Polissez, repolissez toujours!" dan al spoedig het nauwgezet nageleefde devies zal worden van de in hun genootschappen samenkomende rijmelende regenten. Het gladde gepolijste vers, nauw afgestemd op de zo bewonderde Franse voorbeelden, zal dan voor meer dan een eeuw de opperheerschappij op de Nederlandse Parnassus gaan uitoefenen. Het wordt de tijd der met heilige eerbied nageleefde taal- en rijmregels van blote uiterlijkheid en dorre techniek zonder enige bezieling, die mede op de tijdschriften van die dagen hun kleurloos stempel zullen drukken.

Een gunstige zijde van deze door „Nil Volentibus Arduum" incidenteel uitgeoefende en doorgaans sterk polemisch getinte kritiek was, dat zij althans een stimulans heeft gevormd tot de oprichting van bepaalde periodieke geschriftjes, waarin wij de voorlopers kunnen zien van het tijdschrift in meer engere zin. De eerste Nederlandse tijdschriften (aanvankelijk niet in het Nederlands doch in het Frans verschijnend) vinden hun eigenlijke oorsprong in een zich op het eind der 17e eeuw manifesterende geestesrichting, die doorgaans met de term „cosmopolitisme litéraire" wordt aangeduid. Een der kenmerken van het „cosmopolitisme litéraire" was de beïnvloeding van de Franse geest vanuit Engeland, een cultuurstroom, die totdien grotendeels in omgekeerde richting had gelopen. Een belangrijk raakvlak van deze beide culturen lag in de toenmalige Republiek, waar zowel door de relatief grote vrijheid in geestelijke zaken als het aanzienlijke aantal uitgeweken Fransen en

Engelsen het klimaat voor een wederzijdse culturele uitwisseling gunstig was. In deze cosmopolitische en progressieve milieus van réfugié's ontstond allengs de groep der „journalistes hollandais", die zich tot taak stelden, door een internationale berichtgeving een bemiddelingsrol te vervullen tussen de Franse en Engelse cultuursfeer. Men bediende zich daarbij grotendeels van periodieke Franse geschriftjes, waarvan de *Nouvelles de la République des Lettres* (1684—1687) van Bayle een der eerste was.

Pieter Bayle (1647—1706), geboortig uit het graafschap Foix, behoorde tot de talrijke om hun geloof uitgeweken Fransen. Veelzijdig geleerde, volgeling van Descartes en vurig verdediger van verdraagzaamheid en gewetensvrijheid is hij door zijn maandelijks verschijnende „Nouvelles" als een der eerste tijdschriftredacteuren in Nederland te zien. Hij dacht zich zijn maandschrift niet uitsluitend voor de geleerden bestemd, doch tevens voor het beschaafde publiek, dat „uit traagheid of tijdgebrek niet veel leest en zich toch wenst te ontwikkelen", en waarbij hij middelaar wenste te zijn tussen de auteurs en het publiek. Intussen ging Bayle's smaak toch in de eerste plaats uit naar geschiedkundige en natuurwetenschappelijke werken en naar publikaties pro of contra het Protestantisme. Kunst en letteren kwamen in de „Nouvelles" slechts terloops ter sprake, terwijl door zijn weinig ontwikkeld literair inzicht Bayle's kritiek slechts van ondergeschikt belang was.

Na Bayle's „Nouvelles" vallen dan o.m. nog te noemen: de Rotterdamse *Histoire des ouvrages des savants* (1687—1709) van Basnage de Beauval, Jean le Clerc's *Bibliothèque universelle et historique* (1686—1693) en de *Bibliothèque choisie* (1703—1713), beide in Amsterdam verschijnend, de Haagse *Bibliothèque ancienne et moderne* (1714—1727) en nog enkele andere in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht verschijnende periodiekjes.

Naar hun voorbeeld richt dan de Rotterdamse praeceptor Petrus Rabus het eerste in de Nederlandse taal verschijnende tijdschrift op, de *Boekzaal van Europe* (1692), een naar karakter weinig van de vorige publikaties afwijkend blad, dat in 1715 overgaat in de *Boekzaal der Geleerde Wereld* en dan tot in de 19e eeuw zijn bloedarm bestaan zal weten te rekken.

Deze verschillende redacteuren en de door hen geredigeerde tijdschriften vormen intussen slechts voorlopers van het door de persoonlijke kwaliteiten van zijn redacteur meest op de voorgrond tredende blad van de eerste helft van de 18e eeuw: de door Justus van Effen opgerichte en geleide *Hollandsche Spectator.*

Justus van Effen (1684—1735), als intelligente jongeman zonder eigen middelen aangewezen op het baantje van gouverneur of secretaris bij adellijke families, maakte in die functie verschillende buitenlandse reizen naar Engeland en Zweden, waarbij vooral de moderne geestelijke stromingen in het eerste land een grote indruk op hem maakten. Weer in Nederland teruggekeerd, geraakte hij toen al spoedig in een literaire Haagse kring van Nederlanders en uitgeweken Fransen die, in het voetspoor van de oude „journalistes hollandais", zich tot taak hadden gesteld de nieuwe progressieve denkbeelden onder hun landgenoten te verbreiden. Van Effen's contacten met deze groep, waarbij hij zich buiten de sfeer der Dichtgenootschappen hield, leiden dan reeds spoedig tot zijn medewerking bij de oprichting van de nog in het Frans verschijnende, 2-maandelijkse *Journal litéraire de la Haye* (1713—1736), een blad dat sterk in het teken van de nieuwe geestesstromingen en ideeën op het gebied van de natuurkunde, filosofie, godsdienst en politiek staat en waaraan ook andere leden van de Haagse groep als 's-Gravesande, St.-Hyacinthe, Marchand en Sallengre geregeld hun bijdragen leveren. Naast zijn medewerking aan de „Journal litéraire" richt Van Effen ook zelf nog drie door hem geredigeerde Franse weekblaadjes op: *Le Misantrope* (1711—1712), *La Bagatelle* (1718) en *Le nouveau Spectateur François* (1724—1727), periodiekjes die volgens de geestdriftige redacteur zelf „agting bij de braafste verstanden van Europa verdient en verkreegen hebben" en waarvan vooral het laatstgenoemde wat meer aandacht aan literaire kritiek en letterkundige beschouwingen wijdt.

Aanvankelijk nog onder sterke Franse invloed staand (o.m. die van Voltaire), geraakt Van Effen allengs meer op de Engelse schrijvers van zijn tijd georiënteerd. Een hernieuwd bezoek aan Engeland brengt hem in persoonlijk contact met geleerden en schrijvers als Newton, Swift en Pope, waarbij hij ook grote bewondering opvat voor het door Richard Steele en Joseph Addison geleide weekblad „The Tatler" en andere Engelse tijdschriften als „The Spectator", „The Guardian" en „The Lover". Het is deze kennismaking, die hem op het idee brengt een eigen tijdschrift in het Nederlands op te richten, opdat een aanmerkelijke bredere kring dan uitsluitend de Frans-lezenden met de nieuwe denkbeelden zou kunnen worden bereikt. Van Effen's voorgangers met reeds in het Nederlands verschenen bladen waren, naast de genoemde Petrus Rabus met zijn „Boekzaal van Europe", Doedijns met de *Haegse Mercurius* (1699), Van Ranouw met de *Examinator* (1719) en vooral de avonturier Campo Weyerman met achtereenvolgens: *De Rotterdamsche*

Hermes (1720—1721), *De Amsterdamsche Hermes* (1722—1723), *Den Ontleeder der Gebreeken* (1724—1725), *Den Echo des Weerelts* (1725—1727), *De doorzigtige Heremyt* (1728—1729), *Den vroolijke Tuchtheer* (1729—1730) en als laatste *De Naakte Waarheyt* (1737), die voor zijn redacteur intussen in zoverre noodlottig werd, dat deze er de laatste tien jaar van zijn leven in de Haagse Gevangenpoort voor heeft moeten doorbrengen.

Veel om het lijf hadden deze blaadjes overigens niet, terwijl vooral de door Weyerman uitgegevene onder het mom van zedegispingen doorgaans weinig meer dan loutere, zij het vaak niet onpikante schandaalliteratuur bevatten.

Voor een initiatief als dat van Van Effen bestond dan ook alle grond en zo zien we dan na enige tijd een blad verschijnen, dat nog gedurende de gehele 18e eeuw zijn navolgers zal tellen: *De Hollandsche Spectator* (1731—1735).

In de vorm van anonieme vertogen laat Van Effen — van de ongeveer 360 verhandelingen zijn er slechts enkele dozijnen van de hand van andere medewerkers — in dit tijdschrift het licht vallen op de meest uiteenlopende aspecten van de toenmalige Nederlandse samenleving, waarbij hij zijn kritiek echter in een dusdanige vorm wist te gieten, dat hij de lezers niet reeds bij voorbaat van zich vervreemdde. Resultaat hiervan was, dat het blad een ruime lezerskring kreeg — tenslotte ongeveer 2 000 intekenaren, hetgeen, relatief gezien, niet gering is te achten — en Van Effen's cultuurhistorische invloed als voorloper van het latere burgerlijke rationalisme der Verlichting er zeer aanzienlijk door is geweest. Zijn zuiver-artistieke betekenis — naderhand nog wel eens overschat — is daarnaast veel minder. Op het gebied van de literatuur was zijn kritische smaak nog te tijdgebonden, om de middelmatigheid van door hem hogelijk geprezen tijdgenoten als bijvoorbeeld Feitema en Rotgans te kunnen zien. Toch waarschuwt ook hij al tegen het lege gedoe van de dichtgenootschappen en de „vaadsche, laffe klankspelingen" in de toenmalige poëzie, terwijl een van zijn vertogen over het in die dagen zo welig bloeiende plagiaat handelt. Maar vóór alles ging het Van Effen in zijn tijdschrift toch om het moraliserende vertoog, waarmee hij in een tijd van neergang op bijkans algemeen terrein Nederland als volksopvoeder een spiegel heeft voorgehouden tegen een steeds verder om zich heen grijpend gevoel van zelfgenoegzaamheid, dat elke ware aandrang tot artistieke en literaire vernieuwing in de kiem smoorde. Uit historisch oogpunt heeft hij daarbij door zijn heldere en eenvoudige, van onnatuurlijke opsmuk

ontdane schrijftaal ook als Nederlands prozaïst belangrijke verdiensten. Zijn medewerkers als P. A. Verwer, Mr Jacob Elias, Jan van Rijssen, Mr Snakenburg, de dichter Lucas Pater e.a. hebben slechts een zeer bijkomstig aandeel aan de „Hollandsche Spectator" gehad, die tot aan zijn dood vrijwel geheel door Van Effen zelf werd volgeschreven.

De baanbrekende rol die de „Hollandsche Spectator" in het Nederlandse tijdschriftwezen heeft vervuld, kan verder nog blijken uit de vele navolgingen die het blad in de gehele verdere 18e eeuw heeft gehad. Deze talrijke, naar hun inhoud echter nogal uniforme blaadjes worden doorgaans samengevat onder de verzamelnaam: *Spectatoriale Geschriften.* Nog afgezien van de zuiver-politieke tijdschriften en de meer op schandaal-literatuur afgestemde periodiekjes, zijn er in totaal zeker een dertigtal van dit soort uitgaafjes geweest. Deze niet zelden met hoogdravende namen getooide week- en maandschriftjes onderscheiden zich meestal slechts daarin van de „Hollandsche Spectator", dat zij het niveau van Van Effen's blad vrijwel nooit bereiken. Een afzonderlijke bespreking van deze wel overvloedige, doch verder weinig gedifferentieerde massa drukwerk zou in het bestek van dit overzichtje te ver gaan. Hier moge worden volstaan met er slechts een enkele even te noemen.

Pretenderend de „Hollandsche Spectator" in zijn doelstellingen te willen volgen, maar in tegenstelling tot dat tijdschrift streng-Calvinistisch van toon, was *De Algemeene Spectator* (1741—1746). *De Nederlandsche Spectator* (1749—1760) was een ander 14-daags blad, dat echter evenmin zijn Hollandse naamgenoot in belangwekkendheid vermocht te evenaren. Nog tamelijk veel invloed heeft *De Zeedemeester der Kerkelijken* (1750) uitgeoefend, een blad dat een vrijzinniger opvatting was toegedaan en op een minder orthodoxe toepassing van het Christendom aandrong. Van een soortgelijke instelling was *De Nederlandsche Criticus* (1750).

Een van de beste navolgers van de „Hollandsche Spectator" was wel *De Philanthrope* (1756—1762), waarin vooral Nicolaus Bondt en Cornelis van Engelen opmerkelijke vertogen publiceerden. Naast de voor dit soort geschriften gebruikelijke beschouwingen van sociale en moraliserende aard bevatte dit blad ook verzen en literaire vertalingen uit het Frans en het Engels (Voltaire, David Hume, Locke e.a.). Als voortzetters van „De Philanthrope" kunnen we beschouwen *De Denker* (1763—1774) en *De Philosooph* (1766—1769), waarin beide bovengenoemde auteurs eveneens voor die tijd niet onbelangrijk werk lever-

den. Deze tijdschriften hebben in Nederland vooral de nieuwe ideeën van Rousseau verbreid en o.m. aan de hand van Wilberforce's denkbeelden gepleit — zij het tevergeefs — voor afschaffing van de slavernij. Van minder belang, maar hier toch nog even te noemen, zijn: *De Grijzaard* (1767—1769), waaraan Betje Wolff meewerkte, *De Rhapsodist* (1771—1783), *De Vaderlander* (1775—1779) en *De Kosmopoliet* (1776—1777). Al deze tijdschriften, evenals trouwens de „Hollandsche Spectator" zelf, zijn van grotere betekenis geweest voor de Nederlandse beschavingsgeschiedenis in het algemeen dan voor de kunst en letteren in het bijzonder. Ze hebben echter onmiskenbaar bijgedragen tot de ontwikkeling van een eenvoudiger en natuurlijker prozastijl dan de bombastische en zwaarwichtig-omslachtige die totdien in ons land in beschaafde kringen in gebruik was.

Zich meer rechtstreeks tot kunst en literatuur bepalend, waren het door Gerrit Brender à Brandis gestichte *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* (1781—1784) en het daarop volgende *Taal-, Dicht- en Letterkundig Magazijn* (1785—1790).

Een uitvoerig overzicht van deze in het kielzog der „Hollandsche Spectator" varende analoge geschriften is te vinden bij Dr J. Hartog: „De Spectatoriale Geschriften van 1741—1800" (1890).

Naast de Spectatoriale Geschriften in engere zin werd het werk van Van Effen tevens voortgezet door het eveneens uit kringen van „gemodereerde" Hervormden voortkomende tijdschrift *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761—1876) onder redactie van Betje Wolff's hartsvriend Cornelis Loosjes en zijn halfbroer Petrus. Van de bestaande tijdschriften nog het beste, ontbeert het toch iedere vorm van een „eigen gezicht" en blijft een der bolwerken van de Dichtgenootschappelijke literatuurbeoefening. Door de „precysen" bestreden spreekbuis van het rationalisme, verzet het zich tegen de doorbrekende romantische idealen. Rousseau's „Emile", noch een der eerste Hamlet-vertalingen, „vol haatlijke charakters, kwaadaardige raadslagen en wreede bedryven", kunnen bij de redacteuren veel genade vinden, waar ze de voor een waarlijk-literair werk der Verlichting nu eenmaal onontbeerlijke „wezenlyke nutte leering" missen. En ook later blijft men Shakespeare zijn „onregelmatigheden" verwijten, terwijl de uitgebrachte kritiek, zonder ooit tot een vaste eigen lijn te geraken, steeds weifelend tussen het oude en het nieuwe blijft schommelen. Dat het blad in zijn jeugd door de tijdgenoten van een ergernis-verwekkende progressiviteit werd beschouwd, kan ons thans, ten overvloede, alleen nog maar duidelijk maken van hoe 'n betrekkelijke en tijdelijke aard iedere, al of niet

„experimentele", literaire beeldenstormerij zich aan de ogen der nakomende generaties kan voordoen.

Naast het kritische gedeelte heeft het blad in zijn rubrieken „Mengelwerk" in de loop van zijn bestaan tevens nog een kleine 1400 vertalingen en oorspronkelijke stukken gepubliceerd. In 1811 wegens een te nationale houding geschorst, werd het tot het herstel van onze onafhankelijkheid tijdelijk omgedoopt in *Tijdschrift voor Kunst en Wetenschappen in het Departement van de Zuiderzee.* In zijn artikel: „Uit het leven van een tijdschrift" in De Gids 1877, II, p. 456 evv. heeft Dr J. Hartog de geschiedenis van „De Vaderlandsche Letteroefeningen" vastgelegd.

Intussen beleefde ook in de tweede helft van de 18e eeuw het zo schrale tuintje der Nederlandse tijdschriftliteratuur nog een kleine opbloei in de persoon van de Vlissingse bakkersgezel Jacobus Bellamy (1757—1786). Onder het pseudoniem Zelandus debuterend in „De Vaderlandsche Letteroefeningen", geniet Bellamy reeds spoedig grote vermaardheid als dichter, hetgeen zijn bekroning vindt in zijn toelating tot het Haagse dichtgenootschap „Kunstliefde spaart geen vlijt". Nadat hij door begunstigers in staat wordt gesteld in Utrecht de theologische studie — geenszins zijn eigen keuze — te volgen, begint de intelligente en talentvolle jonge man zich reeds spoedig in het Haagse dichtgenootschap weinig op zijn gemak te voelen. Toch was zijn lidmaatschap van een van deze instellingen nuttig geweest, aangezien het hem van zeer nabij heeft geconfronteerd met de toenmalige officiële literatuurbeoefening. Het zal hem na zijn uittreding tot een des te overtuigder bestrijder maken van de gepruikte rijmelaars van „alle die poëtische gasthuizen die men dichtlievende genootschappen noemt". Met vrienden richt hij dan een tweetal tijdschriften op, die o.m. de literaire kritiek ter hand zullen nemen: de *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* (1784—1785) en de *Poëtische Spectator* (1784—1786).

De „Proeven" willen een verzameling van oorspronkelijke stukken geven over „allerlei vakken van studie en genie, bij voorbeeld Wijsbegeerte, Mensch- en Staatkunde, Zedenleer, Satyre en Dichtkunde". Het proza in dit tijdschrift, deels in Sterniaans-humoristische trant en als zodanig als voorloper te zien van het werk der latere 19e-eeuwse humoristen, is waarschijnlijk van Ockerse, de poëtische stukken grotendeels van Bellamy. Opmerkelijk, dat deze laatste voor een belangrijk deel uit rijmloze verzen bestaan. In het kader van de poëtische produktie der dichtgenootschappers een trek die weinig minder dan „experimen-

teel" zal hebben aangedaan. Bellamy wilde „die Karels eens toonen, dat men ook zonder rijm een mannelijk en welluidend vers kan maken" Het werd tijd, dat men „'t krielend pad der rijmers" eens voor wat meer „schaars betreden wegen" verwisselde en er een eind aan kwam, in de poëzie „een edele gedachte aan een blinkende beuzeling op te offeren". Men ziet: geluiden die Bellamy's blad in zijn dagen tot het Podium van de onze moeten hebben gemaakt!

De „Poëtische Spectator" was daarnaast een zuiver-kritisch tijdschrift, waarmee Bellamy beoogde de Nederlandse letterkundige theorie en kritiek op een hoger peil te brengen. Beide genoemde tijdschriften maken dat we in het optreden van Bellamy en zijn groep een soort van „Tachtiger Beweging der 18e eeuw" kunnen zien, waaraan echter o.m. door de vroege dood van zijn voorman het blijvende succes van de soortgelijke opleving in onze letteren van juist een eeuw later ontzegd is gebleven.

Het baanbrekende werk van Bellamy werd voortgezet door Johannes Kinker in zijn blad *Post van de Helicon* (1788), dat een parodie wilde zijn op de in 1781 door Pieter 't Hoen opgerichte *Post van den Neder-Rhijn* (1781—1787). In zijn spottende kritiek, waarin Bilderdijk hem steunde, op de sentimentele literatuur van die dagen en waarin Rhijnvis Feith voor de erkende grootmeester gold, ging het blad zelfs verder dan Bellamy en zijn vrienden, die hierin zeker niet vrij waren gebleven van die mode-stroming van hun tijd.

Kinker was stellig een man die in menig opzicht brak met de geest van zijn tijd, maar zijn allegorieën waren voor zijn tijdgenoten vaak duister en te gezocht-geestig, zodat zijn tijdschrift op den duur niet meer door „de oplettendheid van den lezer" werd gesteund. „De taal van 't hart te spreken is 't werk der likkers niet" had Betje Wolff reeds eerder moeten verzuchten, en de geliktheid der publieke smaak in Nederland op het eind der 18e eeuw was nu eenmaal nog van die aard, dat de „Post van de Helicon" de 40 afleveringen niet heeft kunnen overschrijden. Toch heeft in zijn kolommen reeds even de dageraad gegloord van een competentere literaire kritiek, waarbij het tevens de aandacht van zijn lezers trachtte te vestigen op andere werken uit de literatuur der nabuurlanden dan de zo volijverig nagevolgde Frans-klassieke geschriften.

Ook aan het satiriek-sceptische tijdschrift *Janus verrezen* (1795—1798), de spreekbuis van progressieve Amsterdamse patriottische milieu's, werkte Kinker nog mee. Het blad is, evenals de tijdschriften *De Arke Noachs* (1799) en *Sem, Cham en Japhet* (1800), overigens meer

van politieke dan literaire betekenis. Er valt de lichte ontgoocheling in te beluisteren die vele patriotten bekroop toen de heilstaat der Bataafse Republiek allerminst de verwezenlijking der gedroomde idealen bleek te brengen.

Een zelfde kritische toon ten opzichte der republikeinse machthebbers bevatten de vier jaargangen van het tijdschrift *De Lantaarn* (1792, 1796, 1798, 1800) van de marine-arts Pieter van Woensel. Een kleurige en cosmopolitische figuur, die o.m. Rusland en Turkije (vanwaar hij zijn exotische pseudoniem Amurath Effendi Hekim Bachi zal hebben meegebracht) bereisd had en die op een gematigde en zelfstandig-objectieve toon in zijn blad verschillende aspecten van het volksleven en de politiek de revue liet passeren. Door de in een levende, beschaafde spreektaal gestelde bijdragen heeft het tijdschrift stilistisch in belangrijke mate bijgedragen tot de vorming van een modern Nederlands proza. In meer dan één opzicht bleek Van Woensel zijn tijd verre vooruit. Hoe „modern" zijn visie op bepaalde evoluties der mensheid was, moge o.m. blijken uit de passage waarin hij het, aan de vooravond der Napoleontische veldtochten, reeds heeft over het gebruik van pestbaccillen in de oorlog!

Toen zijn blad uiteindelijk door de Amsterdamse overheid werd verboden, kwam hij nog enige tijd met *De Bijlichter.*

Tenslotte leverde de 18e eeuw ook nog enige tijdschriften op het gebied van de toneelkritiek. Wij noemen hiervan slechts *De Hollandsche Tooneelbeschouwer* (1762) en *De Tooneelspel-beschouwer* (1783—1784), welker besprekingen althans afweken van de in dit soort bladen nog maar al te gebruikelijke scheldkritieken.

Na het herstel der onafhankelijkheid bood het panorama der Nederlandse tijdschriften geen al te opwekkend beeld. Zich te buiten gaand aan lauwe kritiek en ongemotiveerd-uitbundige lof voor bepaalde tijdgenoten, sukkelden onder leiding van Yntema „De Vaderlandsche Letteroefeningen" langs het platgetreden paadje verder. Na 1814 is het dan in de eerste plaats Tollens op wie het blad zijn brallende loftuitingen richt. Naast de „schatkamers van edele poezij" van onze nationale volksbard kan de redactie in Staring's gevoelige verzen daarentegen slechts „wonderlijke, naïeve vormen" zien.

Als concurrent van de uit 1788 daterende *Konst- en Letterbode* (1788—1853), werd in 1806 door Kemper de *Recensent ook der recensenten* (1806—1856) opgericht. Tijdens de inlijving enige jaren gestaakt, barstte het na 1814 al in even tuimelige verheerlijking der

vaderlandse letteren los. Ook hier waren het de van gezapige zelfgenoegzaamheid druipende verzen van Tollens, die de super-recenten-ten van dit blad in vervoering brachten. De brave verfhandelaar opvijzelend tot de hoogte van die andere beroemde Rotterdammer, achtten ze hem „schier een standbeeld als dat van Erasmus waardig"!

Iets breder opgezette artikelen en verhandelingen waren te vinden in Van Kampen's *Magazijn voor Wetenschap, Kunst en Letteren* (1822—1823) en in tijdschriften als *Euterpe, Museum* en het door Tydeman geleide *Mnemosyne*.

In 1816 werd hieraan dan nog het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1816—1851) toegevoegd, waarvan intussen het tweede adjectief in de wandeling als „leuterlievend" of „letterdievend" aanmerkelijk beter in het gehoor bleek te liggen. Voor enkele verdere in de eerste decennia der 19e eeuw verschenen tijdschriften worde hier verwezen naar: A. C. Kruseman, „Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830—1880" (1886), pag. 33—43.

In een poging een wat frissere wind door de bedompte binnenkamertjes der Nederlandse literaire kritiek te laten waaien, richtten in 1827 A. van der Hoop en N. J. Storm van 's-Gravesande het overigens nog immer rijkelijk muffe tijdschrift *Apollo* op, dat slechts één jaargang heeft beleefd. In 1828 volgde toen het strijdlustige *Argus* van J. J. F. Wap met daarnaast *De Nederlandsche Mercurius* van Van Lennep en Van der Hoop. Naast deze Rotterdamse bladen verschenen in Den Haag nog de weekbladen *De Vrijmoedige* en *De Weegschaal*.

De meest frisse wind heeft in deze periode wel gewaaid in de kolommen van „Argus" en „Mercurius". In „Apollo" blijkt de verheven „Serafstoon in Tollens huislijk lied" de redacteuren nog altijd meer te verrukken dan Staring's oorspronkelijke verzen, „hotsend en botsend als een bolderwagen op eenen stroeven weg".

In de twee andere bladen was inderdaad een streven naar vernieuwing en een duidelijk stelling nemen tegenover de oudere generatie. Vooral de jonge militante redacteur van „Argus", katholiek en vurig bewonderaar van Bilderdijk, nadert met zijn kritische beschouwingen over het werk der voorgangers en tijdgenoten meermalen de latere vermaarde hoonkritieken van Van Deyssel. Een der opmerkelijkste bijdragen uit het blad is wel die, waarin — zij het nog met de nodige strijkages — op de Apollo zelf der Nederlandse Parnassus, de grote Tollens, de aanval wordt geopend. Een huzarenstukje van vaderlandse literaire kritiek, die het publiek van die dagen met niet veel minder dan

afgrijzen en ontzetting moet hebben vervuld. De „Nederlandsche Mercurius" zwaait, in tegenstelling tot „Argus", bij zijn literaire kritiek minder de beeldenstormersbijl als dat het zich van de subtielere wapens van parodie en satyre bedient, in hoofdzaak gehanteerd door een der beide redacteuren: de geestige en scherpzinnige Van Lennep.

Een eveneens levendige polemiek viel te beluisteren in *De Vriend des Vaderlands* (1827) onder Heye en A. Drost en waaraan ook Potgieter reeds meewerkte. Tevens nog even te noemen zijn de *Bijdragen tot Boeken- en Mensenkennis* uit 1832.

Al deze bladen vormen even zovele symptomen van een op komst zijnde vernieuwing in de Nederlandse literaire kritiek, zij het dat ze over het algemeen de blik nog te veel op het verleden gericht hielden om een blijvende verbetering in oorspronkelijke voortbrenging tot stand te kunnen brengen.

Dit laatste zal eerst plaats vinden wanneer de uitgever van „De Vriend des Vaderlands" Drost niet voldoende vrijheid wilde geven en deze daarop in 1834 met Potgieter, Bakhuizen van den Brink en Heye het blad *De Muzen* opricht, dat zich als programma een algemene en volledige vernieuwing der Nederlandse letteren stelde. De eigenlijke stuwende kracht van deze hele beweging was Drost en het was slechts door zijn voortijdige dood en het gebrek aan belangstelling bij het publiek, dat „De Muzen" niet meer dan 6 afleveringen hebben beleefd.

De vaste wil tot een algehele vernieuwing had zich nu echter bij de andere redacteuren vastgezet en in 1837 richt Potgieter het blad op, dat dan eindelijk een nieuw tijdvak in de Nederlandse letterkunde zal gaan inluiden: *De Gids,* waarvan de ondertitel „Nieuwe Vaderlandse Letteroefeningen" nog eens ten overvloede wil aangeven, dat men thans definitief breekt met het oude tijdschrift van Yntema en de daardoor gerepresenteerde geestesinstelling.

De oprichting van dit door Potgieter en even later mede door Bakhuizen van den Brink geleide blad betekent dan tevens de afsluiting van de hier in het kort behandelde periode der oudste Nederlandse tijdschriften, een periode waarin de knoppen werden gezet van het groen, dat met de verschijning van „De Gids" dan eindelijk in de tuin onzer letteren weer zal gaan ontluiken.

HET WOORD EN WIJ

VAN WOORD TOT MENS

Wezens gingen woorden maken,
konden door de grens
van het dier geraken.

Woorden maakten zo de mens.

Immers enkel woorden schenken
het vermogen om te denken.

Denken heeft een muur doorboord.

Eerst was het Woord
en het Woord werd Mens:
Homo sapiens.

MACHT

Tussen oeverboorden
maken woorden
brug,
om dan weer terug
elke band te breken.

Woord is teken.
Woord is meer.
Woord is zon om licht te geven.
Woord is wapen en slaat neer.

Woord is leven.
Woord
is moord!

BEWERKINGEN

Alle woorden saamgeteld
laten elke vraag gesteld.

Woorden met het teken min
blijven onvoltooid begin.

Woorden door elkaar gedeeld
brengen nooit het laatste beeld.

Woord maal woord maal woord maal woord
Immer blijft er: enzovoort.

WOORDSTILTE

Ik voel me niet bedreigd
wanneer de woorden niet meer spreken.
Maar alle lichten zijn geweken
als ook de stilte zwijgt.

Het einde van het lied?
Ellendig slapen zonder wiegen?
De woorden kon ik nog beliegen,
de stilte echter niet.

J. B. Charles

HET WESTEN, HET OOSTEN, ANGST EN DEFENSIE

Het Westen is bang voor het Oosten en Oost vreest West. Aan de realiteit van deze angsten behoeft men niet te twijfelen. Even wederzijds is de beschuldiging dat de door deze angsten ingegeven defensieve maatregelen uitingen zijn van aggressiviteit. Als ons één zaak duidelijk wordt uit ontmoetingen met communisten en niet-communisten uit het Oosten, wat in mijn geval vrijwel alleen Duitsers zijn die wonen in het gebied van de DDR, dan is het dat men daar bijna algemeen oprecht overtuigd is van het aggressieve karakter van de NATO, een organisatie welke wij even oprecht als defensief beschouwen. Dat is een dood punt. Eenmaal dit dode punt bereikt hebbende kan men kiezen. A. Men houdt er dan maar aan vast, dat de ander aggressief is en dat men zelf slechts defensie beoogt; B. Men houdt de mogelijkheid in gedachten dat beide partijen zich zouden kunnen vergissen; C. Men neemt aan dat alleen de andere partij zich vergist.

Het tweede uitgangspunt is aanmerkelijk breder dan het derde. Als wij ons toch op dit minder ruime laatste punt van uitgang plaatsen, ligt vóór ons het onderzoek naar de feiten, die aan deze opvatting dat onze NATO een aggressief karakter heeft, grond zouden kunnen geven.

Deze feiten zijn er, en zij zijn steenhard. De NATO-bondgenoot West-Duitsland heeft bij monde van zijn kanselier Adenauer uitgesproken dat het bijvoorbeeld de Oder-Neisse-grens niet erkent. Dit is al een ernstig genoeg teken voor een ieder die iets kent van de geschiedenis der Duitsers en de Duitsers in de DDR kennen die geschiedenis maar al te goed. Daar komt bij dat de NATO-troepen onder de bevelen zijn geplaatst van de Hitler-generaal Speidel, al is dit dan misschien niet de gróótste schoft geweest van de Hitler-generaals. Onze regering vertelt het volk dat deze onaangename situatie te rechtvaardigen is uit strikt defensieve overwegingen. Het is echter dom om in een conflictsituatie, en die bestaat al, het bestaan van afgezonderde defensieve maatregelen te erkennen, omdat het spiegelbeeld van mijn defensief gedrag aggressie betekent bij mijn tegenstander.

Doch genoeg over Speidel, voorlopig. Liever iets over die Nederlandse regering. De minister van *defensie* daarin is ir. Staf. Wat zou men in het Oosten denken van de *defensieve* geaardheid van minister

Staf als men daar bekend was met hetgeen over hem wordt medegedeeld in *Nederland in de Oorlog,* 6e deel, samengesteld door F. Vervooren, uitgegeven door A. W. Bruna & Zoon te Utrecht? En men kènt dat boek daar!

Voordat wij u gaarne enige ogenblikken alleen laten met het volgende citaat uit *Nederland in de Oorlog* stellen wij er prijs op te verklaren dat met dit artikel niet gezegd wil zijn dat onze regering en de heer Staf geheime aggressieve bedoelingen voor ons verborgen houden. Wij verzoeken alleen maar, dat men zich indenkt hoe groot ònze behoefte aan *defensie* zijn zou, als Rusland een minister van *defensie* had, die niet lang geleden de verdeling van onze provincies Utrecht en Gelderland onder kozakken mede had voorbereid, gepropageerd en helpen uitvoeren. Er zijn, èn in het Westen èn in het Oosten, beslist mannen die het met de vrede niet goed menen. Maar laten zij, die beweren het goed te menen, niet zo vervloekte stom zijn in de keuze van hun ministers. Nu komt dan het citaat.

Nederlandsche boeren nemen afscheid van den Nederlandschen bodem. Voor het vertrek naar Oostland.

Aan het vertrek Zaterdagochtend der ruim honderd Nederlandsche boeren naar het Oostland, ging Vrijdag een intieme feestavond vooraf in de zalen van hotel Terstege te Oldenzaal. De avond werd bijgewoond door de Landesbauernführer en leider der Geschäftsgruppe „Ernährung und Volkswirtschaft" van het Rijkscommissariaat Graf Grote, de voorzitter der Commissie voor de uitzending van bedrijfsleiders naar Oost-Europa president-directeur der Ned. Heide Mij., Ir. C. Staf, de wnd. burgemeester van Oldenzaal, de heer A. H. G. Wuestink, Regeringsinspektor Fachwerber Ploschlues, de Sonderbeauftragte voor de werving der bedrijfsleiders, baron von Stechow, namens de Aussenstelle Arnhem van de Geschäftsgruppe „Soziale Verwaltung" dr. Kletke, Ortsgruppenleiter der N.S.D.A.P. Uhkötter, en verder vertegenwoordigers van de gewestelijke arbeidsbemiddeling en vertegenwoordigsters van den Nederlandschen Arbeidsdienst, benevens verwanten van enkele reeds in West-Rusland toevende Nederlandsche boeren. Voorts kwam ook de boerenleider E. J. Roskam in den loop van den avond nog afscheid nemen van zijn mannen. De zalen waren feestelijk met dennegroen en bloemen versierd; het stafmuziekkorps van een Duitsch reserve-bataillon luisterde de bijeenkomst met vroolijke marschmuziek op.

Naar Oostland willen we rijden
Naar Oostland zullen we gaan
Al over die groene weiden
Frisch over die weiden,
Daar is 'r 'n betere steê

Nadat baron von Stechow er op had gewezen, dat hier Duitschers en Nederlanders tezamen zijn in het besef van den gemeenschappelijken arbeid van beider vaderland, en burgemeester Wuestink zijn Duitsche en Nederlandsche gasten welkom geheeten had in deze oude bisschopsstad, in antwoord waarop staande de eerste strophen van het Oostland-lied werden gezongen, sprak ir. Staf de mannen toe. Deze wees erop, dat zij als eerste Nederlanders op vreemden bodem zullen gaan werken aan de voedselvoorziening. Gij hebt — aldus spr. — een prachtige opgave te vervullen. In u wordt een groot vertrouwen gesteld, want gij hebt tot taak de graanvoorziening, ook die van ons land, veilig te gaan stellen. Toont niet alleen, dat gij goede boeren zijt, maar ook goede Nederlanders en goede kameraden door ginds een gemeenschap te stichten, waarin het parool geldt: één voor allen, allen voor één. Zorgt er voor — aldus besloot ir. Staf zijn toespraak — dat door den geest waarvan gij blijk geeft, *ginds steeds grooter gebieden aan Nederlanders worden toegewezen.* (De neiging om te cursiveren kan ik déze keer niet onderdrukken. J. B. Ch.)

Hierna voerde Landesbauernführer Graf Grote het woord.

Nadat hij deze woorden van ir. Staf had onderstreept, vroeg hij de mannen zich bij hun vertrek naar het Oosten de kaart van de wereld voor den geest te halen en te beseffen hoe klein feitelijk de Europeesche ruimte is tegenover de Aziatische, zich in te denken in welk een kleine ruimte de Germaansche en andere volkeren samen leven, weliswaar gescheiden soms door taal en cultuur, maar in een samenleving, intensiever toch dan in welk uur der historie. Dit besef — aldus Graf Grote — is het wat ons de handen ineen moet doen slaan om alles wat voor ons en onze kinderen van beteekenis is te beschermen tegen de Aziatische „cultuur". In het bewustzijn hiervan, zult gij begrijpen, waarom de Führer met zijn volk en de verbonden volkeren is aangetreden tegen het bolsjewisme.

Wanneer het Duitsche en de verbonden volkeren dan hun bloed inzet (? Ch.), moet bij begrijpen, dat gij mede de handen uit de mouwen dient te steken om de ruimten, gewonnen door het Duitsche zwaard, tot bloei en ontwikkeling te brengen. Europa moet wakker worden in dit historisch uur en de teekenen des tijds verstaan. Onze leuze zij niet

alleen „Nederland voedt zichzelf", heel Europa zal zichzelf moeten voeden.

Met zoveel idealisme moet gij bezield zijn, dat gij als Nederlandsche pioniers die ruimten wilt gaan cultiveren. Ik weet, dat gij Nederlandsche boeren, daaruit meer kunt putten dan anderen, ik heb groot respect gekregen voor uw prestaties. Toont dan wat de Germaansche mensch uit den bodem te voorschijn kan brengen! Thans wachten u gure wintermaanden, doch ik weet dat gij een Nederlandschen boerenschedel hebt en koppig zult volhouden in trouwe kameraadschap om straks als het voorjaar komt en de sneeuw is gesmolten, de moeilijkheden te vergeten en gepakt te worden door den greep van uw beroep. Dan zult gij er trotsch op zijn, dat gij als eersten erop uit zijt getrokken. Blijft tezamen en voelt u ginds een Nederlandsche gemeenschap, bewijst dat Nederlanders ook nu nog de kracht vinden tot groote prestaties. Wanneer gij zoo handelt, dan twijfel ik er niet aan, dat men mij in Berlijn later zal zeggen: „Grote, mijn hoogachting voor die Nederlandsche boeren!"

Tenslotte — zoo besloot Graf Grote zijn toespraak — gij doet dit alles niet voor Duitschland alleen. Volgens toezegging van den Führer zal datgene wat gij aan broodgraan boven de behoefte daar uit den bodem haalt, ook ten goede komen aan Nederland. Hiermede krijgt gij dus ook als Nederlandsche patriotten een groote opgave! Nadat Graf Grote de instanties, die hun medewerking hadden verleend bij deze uitzending, had bedankt, gaf hij de mannen de verzekering, dat zij bij moeilijkheden op dezelfde hulp zouden kunnen rekenen, als die welke de Duitsche overheid haar eigen volksgenooten biedt.

Nadat na de pauze, een der vertrekkende boeren een woord van dank tot Graf Grote had gesproken en voor den Nederlandschen Landstand, ir. A. W. Ausenns een kort propagandistisch woord had gesproken, nam ten besluite van den in zeer vroolijke stemming doorgebrachten avond de leider van den Nederlandschen Landstand, E. J. Roskam afscheid van zijn mannen.

KORT BESTEK

De denkende misdadigers

Nederland verheugt zich in veel vrijheid. Er is zoveel vrijheid, dat zelfs misdadigers hun verenigingsbladen kunnen uitgeven. Een van die misdadigersblaadjes is het nazi-orgaan dat „De Denker" heet. Een nummer van dit misdadigersblaadje kwam in onze handen en het amuseerde ons omdat toevallig dáárin, met leedwezen, gepolemiseerd wordt met „Pasquino" en „De Telegraaf".

„Onze vriend Pasquino", zo wordt hij genoemd, en die overigens zo sympathieke Telegraaf, hebben de misdadigers teleurgesteld. Pasquino heeft op zijn onnavolgbare wijze met de naam Nasser gespeeld en daar „Na ... SS'er" van gemaakt. „Misselijk" staat er boven het verdrietige stukje in „De Denker". „Een grove belediging aan het adres van de SS-soldaten, die getracht hebben, helaas tevergeefs, en wel door de tegenwerking der verzetslieden, de bedreiging van het communistische gevaar aan de Wolga de genadeslag toe te brengen.

Wij houden niet van broedertwist. Wij hopen dat De Denker en De Telegraaf, de Pasquino's en de Russels zich spoedig mogen verzoenen.

Heil Schickelgruber!

Nog een mooi berichtje in het misdadigerskrantje: „Paula Wolf, ongetrouwde zuster van Adolf Hitler (op wiens bevel zij indertijd haar naam veranderde) verklaarde in Berchtesgaden aan een Amerikaanse journalist, dat zij haar mémoires aan het schrijven is „om een eind te maken aan de praatjes en geruchten die sinds de oorlog over mijn familie de ronde doen".

Eén vraag houdt ons bezig. Waarom is Paula Wolf zich niet gewoon Paula Schickelgruber blijven noemen? Zo heette Hitler voor hij zich Hitler ging noemen. Of zit er ook nog een lycanthropische vraag in: waarom wilde de massamoordenaar Schickelgruber dat zijn zuster een wolvin was? Ch.

De vuile 'schone' bom

Van verschillende zijden verschijnen er protesten tegen de voortzetting van de proeven met atoom- en waterstofbommen. Dit kan men niet anders dan toejuichen, want hoe luider de stem klinkt van het verontruste wereldgeweten tegen de gevaren die met de huidige ook de toekomstige mensheid bedreigt tot in de verre geslachten, des te beter.

Maar er steekt een eenzijdigheid in deze protesten, waarvoor men op zijn hoede moet zijn. Want de nadruk wordt bij die protesten zo sterk gelegd op het gevaar van — laat ik hiervoor de uitspraak van het Nederlands Humanistisch Verbond citeren — „de ioniserende straling voor de erfelijke aanleg van de mens".

Nu zijn in de VS hoge militairen bij Eisenhower gekomen om hem mede te delen, dat zij in het bezit kunnen komen van een zgn. schone bom, d.w.z. een bom die niet de gevaarlijke straling zou vertonen van de bommen die tot nu toe tot ontploffing waren gebracht. De militairen wilden er natuurlijk op aandringen dat de proeven niet zouden worden stopgezet en zij hadden nu een sterk argument hiervoor.

Het gevaar van het louter protesteren, niet tegen de bedreiging van de atoom- en waterstofbom als eventueel vernietigingswapen, maar tegen de erfelijke beschadiging van het mensdom schuilt daarin, dat dit protest in het water valt, zodra het de geleerden mocht gelukken dit laatste gevaar te voorkomen of aanmerkelijk te reduceren. En daarin ligt nu juist de vuilheid van die schone bom, dat zij een protest dat niet konsekwent durft te protesteren tegen de bewapening met atoomwapens — we laten dan de zgn. conventionele nog buiten beschouwing — meteen ontkracht. Zulk een protest is al te gemakkelijk, het is een minimumprotest en werkelijk zo miniem, dat het in beginsel alweer weggeblazen is. Maar de dreiging van een atoomoorlog is er niet in het minst door verminderd, al zou dit minimumprotest over de gehele wereld weerklinken.

O. N.

EXLIBRIS

DR. KRAEMER, *Kerk en Humanisme,* 1956, Boekencentrum N.V., 's-Gravenhage (Kerk en wereld reeks nr. 1).

De eerste druk van dit boekje dateert al van 1945, van voordat het Humanistisch Verbond was opgericht, waarmee het humanisme een nieuwe actualiteit verkreeg en practisch een nieuw begrip werd. De nieuwe actualiteit heeft de schrijver aanleiding gegeven tot een tweede aanmerkelijk uitgebreide druk, waarin aan het Humanistisch Verbond veel aandacht wordt besteed.

Voor Dr. Kraemer bestaat er een principiële tegenstelling tussen christendom en humanisme; het laatste is een poging van een eigen karakter om de buiten- en binnenwereld van de mens te begrijpen, te beleven en met het gevoel te ondergaan. Dit humanisme staat geheel buiten het geloof aan een persoonlijk God waar de begrippen genade en openbaring uit voortvloeien.

De tegenstelling moet vooral historisch begrepen worden. In de huidige situatie moet men elkaar met nieuwe en opener ogen bezien, maar niet op een a priori vijandige afstand, zegt Kraemer. Vijandschap ontstaat, wanneer op buiten het geloof staande zaken als macht enz. de nadruk valt Kerk en humanisme hebben een ge meenschappelijke taak, de mens en zijn waarde te verdedigen, al lopen de mensopvattingen sterk uiteen.

Het humanisme ziet voorbij aan de onherstelbare breuk tussen mens en God, zegt Kraemer en vandaar, dat hij verzoeningen tussen humanisme en christendom op de wijze waarop katholieken als Rüssell en Maritain ze hebben geconstrueerd, van zijn radicaal-godsdienstig standpunt uit vierkant afwijst. Terecht, naar mij voorkomt.

Er is nog een aspect aan de relatie kerk en humanisme, waar Dr. Kraemer, die de oosterse godsdiensten en culturen uit jarenlange ervaring kent, nog heel kort de aandacht op vestigt. Maar mij lijkt wat hij hier schrijft over de gigantische ontmoeting die volgens hem op til is tussen humanisme en kerk en waarvan nog maar weinig christenen en humanisten een idee hebben, van bijzonder gewicht. Hij bedoelt de *werkelijke* ontmoeting met de Oosterse godsdiensten en culturen op eigen Westers erf. Hij schrijft: „Uit plaatsgebrek poneren wij vierkant de stelling, dat de dragende kern van deze grote godsdiensten — de Islam neemt een eigen plaats in — grandiose manifestaties van humanisme zijn, zo grandioos en consequent dat ons westers humanisme in al zijn vormen er een dwerg bij is."

Hiermee is dus tevens gezegd, dat het christendom niet op één lijn gesteld mag worden met de andere grote godsdiensten, die dan in tegenstelling met die éne geopenbaarde godsdienst, niet anders zijn dan grootse religieuze humanistische scheppingen. Feitelijk wordt hiermee aan het christendom een zeer nadrukkelijk uitgesproken uitzonderingspositie gegeven. Als wij dit zien tegen de historische achtergrond van de ontwikkeling van het christendom van totaal heersende godsdienst in de westerse wereld tot een steeds meer aan aanhang verliezende typische westerse godsdienst — ondanks zijn apostolische drang om alle mensenkinderen te omvatten —, dan lijkt de toekomst van het christendom eerder in de rich-

ting te gaan van een westerse secte dan van een wereldomvattende godsdienst.

Het laatste staat enigszins los van de hoofdinhoud van het boekje, dat ik niet anders dan prijzen kan als een helder en eerlijk betoog en een kloeke uitdaging aan het humanisme tot een gesprek.

O. N.

WINSTON S. CHURCHILL, *A history of the english-speaking peoples.* Vol. I The Birth of Britain. Cassell and Cy. Ltd. London, 1956. 416 pp.

De grote energie van Churchill heeft, toen hij vóór 1939 tijdelijk van het actieve politieke toneel verdwenen scheen, een andere uitlaat gezocht en o.a. dit werk, dat in vier delen zal verschijnen, is daarvan het resultaat. Pas de jaren na het schrijven van zijn oorlogsmémoires en van zijn laatste premierschap gaven hem de gelegenheid het geheel nu persklaar te maken.

Op grond van dit eerste deel — er is inmiddels ook een tweede deel, over de periode 1485-1688, verschenen — kan men reeds zeggen dat het een monument zal worden van de Engelse geschiedschrijving. Een monument van, laat ons zeggen, het „ouderwetse" soort. Een aantal vakhistorici hielpen de auteur om ook de nieuwe resultaten van het historisch onderzoek erin verwerkt te krijgen. De grote kracht van het boek ligt echter niet in dit wetenschappelijk verantwoord-zijn maar in het episch karakter. Vooral de brede beschrijvingen van veldslagen en de treffende karakteristieken van koningen en helden boeien ongemeen. De traditionele anecdotiek wordt in ere gehouden, van het brood dat Alfred de Grote liet aanbranden af tot aan de soldaat toe die bij de brandstapel van Jeanne d'Arc zou hebben geroepen „We are lost, we have burnt a saint". En het geheel wordt gedragen door een oprecht nationaal pathos, waardoor menig Engelssprekend lezer zich gestreeld zal gevoelen.

Bij het lezen van zulk een werk komt ook een gevoel van weemoed op. Hoe zeldzaam is juist zulk een episch geschiedverhaal geworden! Want is het eigenlijk nog in deze vorm geheel verantwoord? Is er niet af te dingen op de te zelfverzekerde toon, waar misschien meer voorzichtigheid of twijfel op hun plaats zouden zijn geweest? Is de anecdotiek niet in de grond van de zaak te apocrief geworden? Maar misschien weegt het zwaarst, dat deze vormgeving een meer en meer ontoelaatbaar verlies aan tekening van de algemene gecompliceerde ontwikkeling op b.v. sociaal-economisch of institutioneel gebied met zich meebrengt.

Ongetwijfeld zal dit werk voor de gemiddelde Engelsman of Amerikaan jaren achtereen het standaardwerk van „zijn" geschiedenis blijven. De eenheid van visie, de vastheid van traditie, de innerlijke nationale kracht en de vaart van een retorisch-gestileerde pen maken dit werk tot een goed specimen van pakkende popularisering van de geschiedenis. Wie dan nog hiertegenover iets van critiek mompelt lijkt een kniesoor.

Dr. I. Schöffer.

Dr. W. Banning

MAATSCHAPPIJ, KERK EN EVANGELIE

„De Leidse hoogleraar in wijsgerige sociologie heeft dit boek geschreven om klaarheid te krijgen en te verspreiden over de samenhang van maatschappij, kerk en evangelie in het hedendaagse leven. Dit leidde uiteraard tot historische bezinning, die ongeveer het gehele boek in beslag neemt. Zij richt zich in het bijzonder op drie perioden: Middeleeuwen, Mercantilisme, Kapitalistisch Industrialisme. Deze worden primair sociologisch en eerst secundair historisch en theologisch beschouwd. De situatie wordt telkens in verband gebracht met de werkzame maatschappelijke krachten. In de beoordeling van de positie en de rol der kerken wordt in de eerste plaats aandacht gewijd aan hun houding ten aanzien van de sociale problematiek: hebben zij al dan niet getoond begrip te hebben voor concrete menselijke noden? Het boek is met een opmerkelijk gevoel voor harmonische vergouding gecomponeerd. Verleiding tot historische of theologische uitweiding moet op tal van plaatsen bestaan hebben, maar de schrijver biedt er weerstand aan en houdt de grote lijn van zijn verhaal in het oog. Systematiek in de behandeling der stof, overzichtelijkheid bij de bespreking van synchrone situaties (verschillende landen: verschillende kerken); duidelijke opsommingen van kenmerkende trekken, van verkregen resultaten doen die lijn voortdurend ook voor de lezer klaar uitkomen. Men heeft overal het gevoel, bij een volmaakte docent in de leer te zijn..... Een knap boek van een wijs man, voor het geven van een summier overzicht van de inhoud (die zelf al een beknopte samenvatting is) te rijk en ten aanzien waarvan detailcritiek onpassend zou zijn. Men kan slechts de dringende raad geven, het te lezen."

E. J. D. in De Gids.

Prijs *f* 8.50

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS — ARNHEM

DOUGLAS COOPER

Henri de Toulouse-Lautrec

Dit groots opgezette boek bevat een rijke keuze uit het levenswerk van Henri de Toulouse-Lautrec — schilderijen en pastellen, lithografieën, tekeningen en affiches — met 48 kleurenreprodukties en 63 reproducties in zwart-wit.

Douglas Cooper is een uitnemend kenner van het werk van Toulouse-Lautrec.
Hij weet de lezer vertrouwd te maken met de merkwaardige persoonlijkheid van de kunstenaar en de typische kenmerken van zijn kunst.

Gebonden *f* 32,50

Verkrijgbaar in de boekhandel

U I T G E V E R I J C O N T A C T

Verschenen:

Deel 1 van

KEUR UIT DE VERSPREIDE GESCHRIFTEN VAN DR. H. J. POS

Verzameld en ingeleid door
dr. J. Aler en dr. K. Kuypers.

Het heengaan van prof. Pos was een moeilijk te overschatten verlies voor zijn vrienden, zijn leerlingen en oud-leerlingen, en voor de grote groep van belangstellenden, die in zijn publicaties telkens weer een bron vonden van inspiratie en een stimulans tot eigen nadenken en oordeelvorming. Zijn heldere intelligentie en warme emotionaliteit kwamen, behalve in het persoonlijk verkeer, ook in al wat hij schreef, tot uiting. Het verheugt ons thans de verschijning van het Eerste Deel te kunnen aankondigen.

Prijs *f* 13,50 (intekenprijs).

Verkrijgbaar in de boekhandel

In samenwerking met Kon. Van Gorcum en Comp.

VAN LOGHUM SLATERUS - ARNHEM